

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA
FİKİR HAREKETLERİ
DİNÎ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

AHMET KANLIDERE

YAYIN NU: 1656
KÜLTÜR SERİSİ: 934

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-078-4

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Son Okuma: Dr. Kadri Mustafa Orağlı

Tashih: Turhan Karamehmetođlu

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

PROF. DR. AHMET KANLIDERE: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Bölümünden (1982) mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesinde (1983-84) başladığı yüksek lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı (1986). “Rusya Türklerinden Musa Cârullah (1875-1949)” adlı yüksek lisans tezi (danışmanı: Nadir Devlet) ile mezun oldu. 1988-1996 yılları arasında New York şehrindeki Columbia Üniversitesi'nin Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nde Kazan Tatarları arasında yenileşme hareketini ele alan doktora tezini tamamladı (danışmanı: Edward Allworth). 2000 yılında Kazakistan'daki Yesevi Üniversitesi'nde dersler verdi. 2004-2007 yılları arasında Türkiye'nin Taşkent Büyükelçiliği'nde Kültür Müşaviri olarak görev yaptı. Daha sonra Marmara Üniversitesine döndü ve 2009'da profesör oldu. 2016-18 arasında Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığını yürüttü. Hâlen aynı üniversitede Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görevini sürdürmekte, İdil-Ural, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Türk halklarının fikir tarihi alanında çalışmalar yapmaktadır.

Başlıca eserleri: *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917)* (İstanbul 1997); *Reforma v ramkax islama: Tajdid i djadidskoe dvijenie sredi kazanskix tatar (1809-1917 gg.*, (Kazan 2007); *Kadimle Cedid Arasında: Musa Cârullah* (İstanbul 2005); *Orta Asya Türk Tarihi* (ed.) (Eskişehir 2011); *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası* (ed.), (Eskişehir 2013); *Çağdaş Türk Dünyası*, ed. Ahmet Kanlıdere - İlyas Kemaloğlu (Eskişehir 2014); *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954)* (İstanbul 2019); *Yusuf Akçura, Damolla Âlimcan el-Barudî (1857-1921): Tercüme-i Hâli*, Tatar Türkçesinden aktaran ve II. kısmı yazan: Ahmet Kanlıdere (İstanbul 2019); *Ötügen'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, ed. Ahmet Kanlıdere - İlyas Kemaloğlu (İstanbul 2020); *Doğu ve Batı Arasında Bir Tatar Mollası: Zâhir Bigi'nin Hayatı, Romanları ve Seyahatnamesi*, haz. Ahmet Kanlıdere (İstanbul 2021).

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	15
--------------	----

I TÜRLÜK ARAŞTIRMALARININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Türkiye'de Türklük Araştırmalarının Kökenleri.....	21
Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü.....	26
Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları.....	34
Sovyetologların Çalışmaları.....	40
Türkiye'deki Çalışmalar.....	49

II İDİL-URAL'DA DİNÎ UYANIŞ

Dinî Uyanışın Öncüsü: Abdunnaşîr Kursavî.....	63
Şihâbeddin Mercanî ve Etkileri	78
Şeyh Zeynullah Resulî.....	90
Âlimcan Barudî	92
Rızaeddin b. Fahreddin.....	107
Musa Cârullah.....	113

III İDİL-URAL'DA MODERNLEŞME

Tatar Modernleşmesine Etki Eden Unsurlar.....	121
Kayyum Nâsîrî ve Modern Tatar Edebiyatının Doğuşu.....	127
Muhammed Zâhir Bigî: Tezatların Adamı	137
Tatarlarda Halkçılık ve Sosyalizm Hareketleri	160

IV CEDİT HAREKETİ

Tarih Yazıcılığında Dinî İslahçılık ve Ceditçilik.....	167
İsmail Gaspıralı ve Eğitim Reformu.....	169
Kadimci Muhalefet: Din ve Maişet Dergisi	173

Sovyet ve Batı Tarihçiliğinde Cedit Hareketi	183
Dil ve Kimlik Tartışmaları	189
Dilde Birlik	189
Türkçülük ve Tatarcılık Tartışmaları	193
Müslüman, Türk ve Tatar Kimlikleri	196
Tatarlarda Kadın Hareketi	198
İsmail Gaspiralı'nın Rolü	198
Tatar Edebiyatında ve Basınında Kadın	200
Musa Cârullah'a Göre İslamda Kadın Hakları	204
Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu	207
Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri	216
Siyasi Faaliyetlerin Kökenleri	216
Rusya Müslümanları İttifakı'nın Kongreleri	221
Duma'da Müslüman Vekiller	228
Kültürel Özerklik ve Federasyon Tartışmaları	231

V

OSMANLI VE RUSYA TÜRKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

İlişkilerin Kökenleri ve Gelişmesi	239
Yusuf Akçura	245
Ayaz İshakî	251
Fatih Kerimî	260
Musa Carullah ve Reformist İslamcılık	265
Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri	271
İstanbul'a Gelen Rusyalı ve Türkistanlı Talebeler	271
Kazanlı ve Kırımli Aydınların Eleştirileri	277
Rusya'ya ve Türkistan'a Giden Osmanlı Muallimleri	285

VI

TÜRK BASININDA TÜRKİSTAN VE KAZAN (1909-1914)

Sırât-ı Müstakîm'in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri	293
Sırât-ı Müstakîm'de Türkistan Meseleleri	293
Sibiryalı Âlimcan İdrisî	298
Buhara'da Usûl-i Cedit Mektepleri	305
Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi	310
Teârûf-i Müslimîn	310
Abdürreşid İbrahim ve İslamcı Pan-Türkizm	314
Troyskili Ahmed Tâceddin	318
Rusyalı Müslüman Kadınlar ve Emine Semiye Hanım	329
Kırımli ve İdil-Urallı Yazarlar	332
Buhara'da Usûl-i Cedit Kavgaları	336
İslam Dünyası, Türk Yurdu ve İslam Mecmuası'nda Türkistan	340

VII
BUHARA'DA GÜÇ MÜCADELESİ:
CEDİTLER VE BOLŞEVİKLER

Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı	349
Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm	365
Sovyetlerin Milliyetler Siyaseti	368
Din Karşısı Siyaset	376
Özbek Kadınının Dönüştürülmesi	381
Kollektifleştirme.....	384
Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi.....	386
Feyzullah Hoca	390
Ekmel İkram.....	393
Stalin Devrinden Bağımsızlığa Uzanan Yol	397
Stalin Dönemi Liderleri (1937-1959).....	397
Şeref Raşidov (1959-1983).....	402
Özbekistan'da Perestroyka Dönemi	406
BİBLİYOGRAFYA	409
DİZİN	449
ALBÜM	469

ÖN SÖZ

Kazan ve Türkistan'daki yenileşme hareketleri birçok araştırmacının ilgisini çekmiş, Türkiye'de bu alanda epey bir çalışma ortaya konulmuştur. Özellikle Rusya'dan gelen Türk aydınları Rusya Türklerinin fikrî ve siyasi faaliyetleri konusunda çok önemli yazılar yayımlanmışlardır. Bunlar arasında Akçura'nın *Sırât-ı Müstakim* ve *Türk Yurdu* dergisindeki makaleleri Ceditçiliğin doğuşu ve gelişmesi konusunda önemli ipuçları vermektedir. Türkçülük hareketinin tarihini ele aldığı *Türk Yılı* (İstanbul 1928) kitabı ise bu alandaki araştırmaların temelini oluşturmuştur.

Önceleri dinî reformcu bir çizgide iken daha sonra seküler milliyetçi bir eğilime yönelen Abdullah Battal-Taymas'ın Türkiye'ye geldikten sonra yayımladığı *Kazan Türkleri* (İstanbul 1925) bu konuda klasik hâlini almış bir çalışmadır. Onun hâtıra niteliğindeki makaleleri, *Kızıl Dünya* (İstanbul 1962) adlı kitabı ve Cedit hareketinin önde gelen simaları hakkında yazdığı biyografiler kendisinin bu şahısları bizzat tanımış olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Abdullah Battal, samimi bir üslupla kaleme aldığı bu çalışmalarda Ceditçiler arasındaki şahsi ilişkileri ve farklı eğilimleri de güzel bir şekilde yansıtmıştır.

Taymas gibi, olayların içinde aktif olarak yer alan Zeki Velidî Togan'ın Tatar ve Başkurtlar arasında olduğu kadar Türkistan'daki fikir hareketlerinin anlaşılmasındaki katkılarına değinmeden geçmek mümkün değildir. Onun *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul 1947) kitabı dönemin genel havasını ve ilişkilerin mahiyetini anlamak bakımından zengin veriler sağlamakta olup dinî reformculuk, Ceditçilik ve Türkistan'daki Basmacılık hareketi hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Togan'ın hâtıralarında

kendi fikrî serüvenini, yani İslam reformculuğundan nasıl uzaklaştığını anlattığı kısımlar da mühimdir.

Azerbaycan, Kırım ve Türkistan'daki yenileşme hareketlerini ele alan çalışmalar içinde Fuad Köprülü'nün az fakat özlü çalışmalarını, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Azerî" (1942) ve "Çağatay Edebiyatı" (1945) maddeleri ile Azerbaycanlı aydınlardan Abbaskulu Ağa ile Tatar şairi Abdullah Tukay hakkındaki biyografi yazılarını zikretmek gerekir. Kırım kökenli aydınlardan Türk fikir hayatında ayrı bir yeri vardır. Cafer Seydahmet Kırimer'in (1889-1960) *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul 1934) adlı kitabı bugün de Gaspıralı'yı en iyi anlatan eser olma niteliğini korumaktadır.

Görüldüğü gibi, Türk Dünyası'ndaki modernleşme çabalarını ele alan eserlerin özellikle Meşrutiyet döneminden itibaren yoğunlaştığı, Türkiye'ye sığınan aydınlar sayesinde zengin bir birikim oluştuğu görülmektedir. Türkiye'de Rusya Türklerinin kültürel mirasını işleyen eserler yayımlanırken Sovyet rejimi (özellikle Stalin yıllarında) Ceditçiliğin izlerini silmeye çalışılıyordu. Sovyet tarihçileri, aydınlar zümresini "Marifetçiler" (halkın çıkarlarını savunan aydınlanmacı, demokrat intelijansiya) ve "Ceditçiler" (burjuva menfaatlerini savunan Pan-Türkist ve Pan-İslamistler) şeklinde iki zıt kutupta görme eğilimindeydi. 1920'lerin sonunda başlatılan karalama kampanyası neticesinde Ceditçi aydınlar tarih kitaplarından çıkarıldı. Sovyet tarihçiliğinin bu katı yaklaşımlarının gevşediği Stalin'in ölümünden sonraki dönemde, vaktiyle suçlanıp tarih kitaplarından çıkarılan aydınlardan bir kısmı aklanarak "Marifetçiler" şemsiyesi altına alındılar. Devrim öncesi aydınlardan seçme eserleri (tabii ki, Sovyetlerin ideolojik şablonuna uyarlanabilenler) neşredildi, bu süreç Sovyetlerin sonuna kadar devam etti.

Türkiye'de ise -özellikle Soğuk Savaş yıllarından itibaren- Tatar uyanışını idealize eden, bölgedeki yenileşme çabalarını Ceditçi-Kadimci çatışmasına indirgeyen ve her türlü yenilikçi eğilimi Ceditçilikle özdeşleştiren bir tarih yazıcılığı revaç buldu. Bu eğilimin bir sonucu olarak, Ceditçilikle alakası olmayan Tatar din uleması da "milliyetçi", "ilerici" ve dogmalara karşı çıkan "aydınlanmacı" şahsiyetler olarak takdim edildi. Bu yaklaşımın en büyük sakıncası Ceditçi söylemi tartışmasız benimseyen ve Devrim öncesi aydınlardan tümünü kahramanlaştıran bir yaklaşımı hâkim kılmasıydı. Ba-

tı'daki bazı araştırmacılar gibi, bazı Türk tarihçileri de Ceditçiliği dinî reform hareketi temeline dayandırmaya çalıştılar ve bu hareketi medreselerdeki skolastik eğitim usûlüne karşı getirilen eleştirilerin ve İslamın asli kaynaklarına dönme çabasının bir neticesi olarak gördüler. Akdes Nimet Kurat'ın "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri" (1966) adlı hacimli makalesi bu yaklaşımın tipik bir örneğidir.

Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) (İstanbul 1997) adlı doktora çalışmamda Tatar reform hareketini tecdit ve cedit olmak üzere iki safhada ele almış, hareketin kökenlerine inerek reformcu Tatar aydınlarının fikir ve faaliyetlerinin kendi toplumlarında nasıl bir sosyal değişmeye sebebiyet verdiğini analiz etmiştim. Sonraki safhada, modernleşmenin baskısı ve etkisiyle, Tatarlar arasındaki fikrî ve kültürel canlılık seküler bir yöne doğru evrilmiş olsa da Tatar reformculuğunun (Âlimcan Barudî, Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Cârullah, Abdullah Bubi ve Ziya Kemalî gibi tanınmış ulemanın önderlik ettiği) dinî ıslahçı kolunun 1920'lerin sonuna kadar devam ettiğini göstermeye çalışmıştım. Bu kitabı Türkçe olarak da neşretmek istedimse de araya başka işler girdiğinden bu mümkün olmadı. Geçen zaman içinde konu ile alakalı çok sayıda makale ve biyografi kitapları neşrettim. Bütün çalışmalarını artık bir kitaba dönüştürmenin zamanı geldiği kanaatiyle bu işe giriştim.

Elinizdeki çalışma, büyük ölçüde daha önce yayımladığım makalelerin güncellenmiş, genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâlinde oluşmaktadır. Bir kısmı ise tamamen yeni araştırmalardır. Kitabın Birinci Bölümü'nde Türklük araştırmalarının umumi bir seyri verilmiştir. İkinci Bölüm'de Kazan Tatarları arasındaki dinî uyanışın kökenleri ve ıslahçı ulemanın bu uyanıştaki rolleri analiz edilmiş, bu konudaki genel geçer fikirler sorgulanmıştır. Üçüncü Bölümde modern Tatar edebiyatının doğuşu ve gelişmesi ele alınmıştır. Dördüncü Bölüm'de Ceditçiliğin tanımı, kapsamı, bu konudaki tarih yazıcılığı, eğitim kurumlarının modernleştirilmesi, İsmail Gaspıralı'nın ortak dil projesinin etkileri ve buna paralel bir şekilde gelişen yerel dilde yazma eğilimi, İdil-Ural'da kadın meselesi ile Rusya Türklerinin siyasî faaliyetleri irdelenmiştir. Beşinci Bölüm'de Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkilerin seyri incelenmiş,

Rusya'dan gelen Türk aydınlarının Osmanlı-Türk fikir hayatına tesirleri, eğitim konusundaki tenkit ve önerileri tartışılmıştır. Rusya Türklerinin İstanbul'daki basın faaliyetleri ise Altıncı Bölüm'de ele alınmıştır. Son bölümde ise Buhara Cumhuriyeti ve Özbekistan'daki kültür değişimleri, Ceditçi kuşağın modernleştirme çabaları, Bolşeviklerle aralarındaki güç mücadelesi irdelenmiş, bu konudaki tarih yazıcılığı ve Sovyetlerin Özbekistan'da tatbik ettiği kültür politikaları analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkması sürecinde minnettar olduğum dostlarımdan da söz etmek istiyorum. Ötügen Neşriyat'ın kıymetli editörü Göktürk Ömer Çakır'ın "hocam, toparlayalım şu makaleleri, güzel bir kitaba dönüştürelim" demesi ve bu sözünün takipçisi olması gerçekten teşvik ediciydi. Kitabı baştan sona okuyup fikirlerini paylaşan Dr. Kadri Mustafa Orağlı'ya ve Ozan Karabulak'a; ayrıca, eserin sonundaki Türkistan haritasını çizerek önemli bir katkı sunan Ceyhun Durmaz'a müteşekkirim. Son olarak, gerek entelektüel katkıları, gerekse manevi desteği için sevgili eşime sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ahmet KANLIDERE

I

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARININ
DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

TÜRKİYE'DE TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARININ KÖKENLERİ

Türk Dünyası tarihçiliğini üç dönemde incelemek mümkündür. Birincisi, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki Orta Asya odaklı tarih anlayışı; ikincisi, Soğuk Savaş yıllarının gerilimli atmosferi altında oluşan Sovyet-karşıtı tarihçilik; üçüncüsü ise Türk cumhuriyetleri temelindeki Sovyet sonrası tarih yazımıdır. Bu bölümde, Türk Dünyası tarihçiliğinin geçirdiği evrelere temas edilecek, alanın önde gelen tarihçilerinin katkıları değerlendirilecektir.

Türkiye’de Türklük araştırmalarının gelişme sürecine bakıldığında, bunun siyasi ilişkilerle bağlantılı olduğu görülür. Nitekim, Osmanlı ülkesinde Doğu Türklüğüne alaka duyulması Türkistan’daki Rus işgaliyle başlamış ve bu saha daima siyasi gelişmelerden etkilenen bir yapıya sahip olmuştur. Rusya’nın Türk illerini istila etmesi, bununla ilgili haberlerin yayılması, Doğu Türkistan’da Yakup Bey’in bağımsızlık mücadelesi gibi olaylar İstanbul’da geniş yankılar uyandırmış, doğudaki Türk halklarının tarihini ve mevcut durumunu öğrenme merakını ortaya çıkarmıştır. Türkçülük hareketinin öncüsü olarak kabul edilen Osmanlı devlet adamı Ahmed Vefik Paşa’nın (1823-1891), Hiveli tarihçi Ebulgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* adlı eserini Osmanlı Türkçesine aktararak neşretmesi (1864) bu ilginin bir sonucuydu.

Bundan on yıl kadar sonra, Türkistan meselelerine ilgi duyan bir başka aydın, Ali Suavi (1839-1878), Hive Hanlığı hakkında bir eser kaleme aldı. O, Rusya’nın Hive’yi işgal etmesi karşısında İstanbul hükümetinin duyarsız kaldığını düşünüyor, Orta Asya’da yaşananları İstanbul’a ve bütün İslam Dünyası’na duyurmak istiyordu.¹

¹ Ali Suavi, bu kitabı yazma sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “Ulema ve hükemânın vatanları olan Maveraünnehir’i Rusyalı istila etti. İstanbul rûy-i teessüf

Hive fî Muharrem 1290 adıyla neşrettiği eserinde Türkmen, Oğuz ve Özbeklerin ortak kökenlerine² ve Özbek hanları ile Osmanlı sultanlarının asırlar boyu devam eden alakalarına dikkat çekiyordu.³ Buhara ve Hive hanlıkları hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verse de,⁴ Suavi bir tarihçi değildi; Türkistan hanlıkları hakkında yazdıkları yüzeyseldi ve yanlışlıklar içeriyordu. Özbek hanlarının bir zamanlar Rus hükümdarlarını istedikleri gibi azl ve nasp ettiklerini, Hive Hanlığı'nın topraklarının Hindistan'a, Anadolu'ya, Arabistan'a kadar uzandığını (bu doğru değil, tabii ki) söylüyordu.⁵

Türklerin İslamiyet'ten önceki tarihine ilgi duyulması da yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. Önceleri Türk topluluklarının ve devletlerinin tarihi kısaca geçiştirilirken, Müşir Süleyman Paşa (1838-1892), *Tarih-i Âlem* adlı eserinde –ilk defa olarak– Türklerin Müslümanlıktan önceki tarihlerine de yer verdi. Hunlar, Gök Türkler, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve Uzlar gibi Türk topluluklarının (hatta Türk halklarından kabul ettiği Macarların ve Avarların) tarihlerine kitabında oldukça geniş sayılabilecek (160 sayfalık) bir bölüm ayırdı. 1893'te Orhon Kitabeleri'nin bulunması ve Türkoloji hakkındaki yayınlar bu sahaya olan ilgiyi arttırdı. Avrupa Türkolojisinden etkilenen Necip Âsım (Yazıksız, 1861-1935), *Türk Tarihi* (İstanbul 1900) adlı eseriyle ilk defa müstakil bir Türk tarihi yazma girişiminde bulundu.⁶ Her iki kitap da esas olarak Batı'da yapılan eserlerden esinlenerek kaleme alınmıştır.

---

bile göstermedi. İşte Asya-yı Vustâ'da yalnız bir Hive Hanlığı kalmış idi, âna da Rusya asker gönderdi. Bizim dinimizden ve kavmimizden ve familyamızdan olan Türk Müslümanlar acaba ne haldeler, kimse iştirmek bile istemiyor. Benim gibi âcizin elinden ne gelür, bari tarihleri ve bizimle geçen ve mevcut olan alakaları unutulmamak için bildiklerimi yazdım.” Ali Suavi, *Hive fî Muharrem 1290*, yy., s. 128-129.

² Ali Suavi, *age*, s. 51.

³ Ali Suavi, *age*, s. 58, 76-78.

⁴ Ali Suavi, Ebulgazi Bahadır Han'ın kitabının Almanca (baskısı 1826) yayımlandığından haberdardır. bk. Ali Suavi, *age*, s. 95-96.

⁵ Ali Suavi, *age*, s. 11.

⁶ Türkolojinin gelişimi ve Türkiye'de Türkçülük konusunda, bk.: Halil İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Doğu Batı Makaleler*, I, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 5. baskı, 2010, s. 54-56.

II

İDİL-URAL'DA
DİNÎ UYANIŞ

DİNÎ UYANIŞIN ÖNCÜSÜ: ABDUNNASÎR KURSAVÎ*

Tatar reformu veya uyanışı birçok araştırmaya konu olmuştur. Tatarların yaşadığı coğrafyanın problematik oluşu (yılın belli bir bölümünde gecelerin çok kısa, gündüzlerin uzun olması) namaz ve oruç gibi ibadetlerin uygulanmasında sorunlar yaratmış, bu gibi meselelere cevap verme ihtiyacı, oradaki ulemanın zihnî işleyişini canlı tutmuştur. Bu yüzden Tatar uleması arasında tartışmalar ve farklı görüşler olagelmiş ve bu da onlarda içtihada olan yatkınlığı arttırmıştır. Bu kabil tartışmalar modernist bir söylem içermese de, söz konusu ihtilaflar –yanlış olarak- bazı araştırmacılar tarafından Ceditçi-Kadimci veya terakkiperver-mutaassıp mücadelesi olarak görülmüştür.

Kazan uleması içinde dinî ıslah hareketinin başlatıcısının Abdunnasîr Kursavî (1776-1812) olduğu kabul edilir (gerçi bunu Utız İmenî'ye kadar götürenler olsa da, onun reformcular safına dahil edilmesi hamasî bir gayretin ürünü gibi görünmektedir). Şehâbeddin Mercanî ve diğer reformcu ulema onun açtığı yolda ilerlemiş, fikirlerinin öncüsü olarak onu referans göstermişlerdir. Kursavî hakkında yazılanların önemli bir kısmı XX. yüzyılın başında, Ceditçi ulema ve aydınlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazılanların Kursavî'nin fikirlerini ne ölçüde yansıttığı hususu elbette tartışma götürür (dolayısıyla burada tartışılacaktır). Böyle olmakla birlikte, bu iki âlimin değerlendirmeleri (sonrakilere kıyasla) çok daha sa-

* Bu kısım, daha önce yayımlanan bir makalemin geliştirilmiş hâlidir: Ahmet Kanlıdere, "Kazanlı Din Âlimi Abdunnasîr Kursavî (1776-1812): Hakkında Yazılanlar, Fikrî Gelişimi ve Etkileri", ed. Tuğba Eray Biber, *Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019, s. 479-492.

hihtir. Bolşevik Devrimi sonrasında yazılanların çoğu ideolojik tahrifatla yüklüdür. Sovyetlerin son zamanlarından itibaren Tatar dinî reformcuları yeni bir gözle değerlendirilmeye başlansa da, Sovyet döneminden kalma anlayışlar (milliyetçi tonları ağır basan yaklaşımlarla karışarak) günümüze kadar gelmiştir. Burada, Kursavî'yi daha yakından tanıyabilmek için, önce onun hakkında yazılanlar analiz edilecek, arkasından fikrî tekamülü, fikirlerinin esası ve etkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kursavî hakkında yazılanların temel dayanağı, onun izinden giden ıslahçı Tatar âlimi Şehâbeddin Mercanî'dir. İlk zamanlar çevrenin etkisine kapılarak Kursavî'nin fikirlerine karşı çıkan Mercanî, daha sonra büyük imamların ve orijinal fikirli eski İslam âlimlerinin kitaplarını okudukça Kursavî'nin fikirlerinin doğruluğunu takdir etmiş, *Vefiyetu'l-Eslâf* kitabında bunu açıklıkla dile getirmiştir:

Genç vakitlerimde hakikati anlamadığımdan, ben de başkalarını basiretsiz bir şekilde taklit edip Ebunnasr [Kursavî] Hazretlerine hücum eder, onun fikir ve mesleğine küçümseyerek bakardım. Lakin sonradan büyük imamların, doğru fikirli seleflerin kitaplarını inceleyip çok tahkikat hâsil ettikten sonra, doğru dini, hâlis hikmeti ve hakikati anladım ve Cenâb-ı Hakkın rahmeti ile bu yanlış fikirden kurtuldum.¹

Şeyh Zeynullah, Âlimcan Barudî ve Âhund Hayrullah b. Osman el-Evkâvî gibi tanınmış Kazan uleması da Kursavî'yi takdir etmişlerdir.² Ama Kursavî'yi (zannımca) en iyi tanıyan ve onun hakkında en esaslı bilgileri nakleden ikinci kişi, Kazanlı tarihçi ve din âlimi Rızaeddin b. Fahreddin'dir. Kursavî hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmı onun *Âsâr* adlı kitabına dayanır. O da vaktiyle (talebelik yıllarında) Kursavî'nin aleyhinde olduğunu, fakat dinî ilimlerde derinleştiğçe onun kıymetini anladığını ifade etmiştir.

XX. yüzyılın başında ise Ceditçi aydınlar Kursavî'yi kendi fikirlerinin öncüsü olarak benimsemiş, Kursavî'nin Buhara ulemasıyla olan fikrî çatışmasını kendi dönemlerindeki Kadimci-Ceditçi mü-

¹ Şeher Şeref, "Mercanî'nin Tercüme-i Hâli", ed. Sâlih b. Sâbit Ubeydullin, *Mercanî*, Kazan: Maarif Matbaası, 1915, s. 57.

² Rızaeddin b. Fahreddin, *Âsâr*, I/3, Orenburg: Tipografiya M.F.G. Karimova, 1903, s. 124.

cadelesine benzetmişlerdir. Ama bu iki durum oldukça farklıdır: Kursavî ilahiyat meseleleri üzerine kafa yormaktayken, Ceditçilerin çoğu (özellikle seküler eğilimli olan İsmail Gaspıralı ve Zeki Velidî) İslam ilahiyatının derinliklerine dalmayı lüzumsuz görmüştür.

Sovyet döneminin ilk zamanlarında Kursavî “aydınlanmaya öncülük eden Tatar ulemasının ilki” olarak yüceltildi. Tatar edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi (1889-1956), Kursavî’den “İslam teolojisini rasyonalist esaslara göre sorgulayan biri” olarak söz ediyor, onun taklidi reddedip içtihat kapısının açık olduğunu savunmasını bunun bir kanıtı olarak gösteriyordu.³ Halbuki Kursavî Buhara’daki meşhur tartışmada akla karşı naklin üstünlüğünü savunmuştu, çünkü o, Buhara uleması arasında yaygın olan Eş’arî kelâmının aklı öne almasını Yunan felsefesinin tesirlerinin neticesi olarak görüyor, İslamın bu gibi bid’atlerden arındırılıp selef zamanındaki sadeliğine döndürülmesini savunuyordu.

Abdurrahman Sadi, Kursavî’nin Tatar düşünce tarihindeki rolünü özetle şu şekilde açıklıyordu: Kazan’ın Ruslar tarafından alınmasından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden karanlık zamanlarda Tatar Dünyası’nın beyni, yüreği, akli her türlü kara fikirlerle kaplanmış, eli ayağı bağlanmıştı. Buhara ile ilişkiler kurulduktan sonra Tatar ruhanileri oradan tahsil alıp dönmeye başladığında, onlar vasıtasıyla Tatar Dünyası’ndaki kara fikirler daha da güçlendi. Bu fikirler, Tatarların yeniliğe, Avrupalılaşmaya geçmesinin önünde kara bir duvar oluşturuyordu. Bu karanlığa ve fikrî donukluğa karşı mücadelenin ilk kıvılcımını atan kişi Kursavî oldu. Bu güçlü Tatar burjuva âliminin Tatar din adamları (“ruhanîleri”) ve zenginleri arasında birçok taraftarları ve düşmanları oldu. Onun fikirleri Tatar ruhanî alimleri arasında mücadeleye, fikir savaşına yol açtı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ilim dünyasının tesirleriyle temas eden Mercanî ve tilmizleri, Kursavî’nin fikirlerini genişletip yaydılar. Daha sonra Rızâeddin b. Fahreddin ve Musa Cârullah gibi dinî reformcular Avrupa metodundan esinlenerek reform hareketini burjuva ruhunda daha da genişlettiler.⁴

Kursavî’nin tarikatlara karşı mücadeleye öncülük ettiğini, sufilik davasında olan nâdanları açıktan açığa eleştirdiğini ve dolayısıyla

³ Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan: Tataristan Devlet Neşriyatı, 1926, s. 20.

⁴ *age*, s. 66.

III

İDİL-URAL'DA
MODERNLEŞME

TATAR MODERNLEŞMESİNE ETKİ EDEN UNSURLAR

XIX. yüzyılda ortaya çıkan uyanışın köklerini anlamak için Tatarların Rus hâkimiyeti boyunca maruz kaldıkları muamelenin safhalarına kısaca bir göz atmak gerekir. Kazan Tatarları XVI. yüzyılın ortasından beri Rus hâkimiyetinde yaşadıklarından ve kimliklerini koruma mücadelesiyle bilmiş olduklarından, diğer Türk halklarına göre farklı tecrübelere sahiptirler. Rus hükümetinin uyguladığı politikalar dönem dönem farklılık göstermiş, yoğun baskı dönemleri olduğu gibi, yumuşama ve uzlaşma siyasetinin yürürlükte olduğu zamanlar da olmuştur. Tarihçilerin bu konudaki yorumları farklılık gösterir. Bazı araştırmacılar (Bennigsen, Lazzerini, Rorlich, Taymas, Davletşin) Rus politikalarının baskıcı karakterini ve Ortodoks misyonerlerin Müslüman-karşıtı faaliyetlerini vurgularken,¹ Andreas Kappeler ve Vladimir Bobrovnikov gibi tarihçiler söz konusu dönemdeki Rus-Tatar ilişkilerini pragmatik esneklik olarak yorumlamışlardır.² Allen Frank ise Rus devletinin zorla Hıristiyanlaştırma

¹ Andreas Kappeler, "Czarist Policy toward the Muslims of the Russian Empire", ed. Andreas Kappeler ve dğr., *Muslim Communities Reemerge*, Durham: Duke University Press, 1994, s. 141-156.; Vladimir Bobrovnikov, "Islam in the Russian Empire", *The Cambridge History of Russia*, II, ed. Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 202-223.

² Alexandre Bennigsen, "The Muslims of European Russian and Caucasus", *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia and the Asian Peoples*, ed. Wayne S. Vucinich, Stanford: Hoover Institution Press, 1972, s. 135-166; Edward Lazzerini, "Muslims in Russia and the Soviet Union", *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, ed. Joseph L. Wiczyński, XXIV, Gulf Breeze, Florida: Academic International Press, 1981, s. 4-17; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1966, s. 43-116; Tamurbek Davletşin, *Sovetskiy Tatarstan*, s. 15-25; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford:

şeklinde bir politikası olmadığını, bunu yapanların Ortodoks misyonerler olduğunu, Müslümanların misyoner gayretlerine karşı bürokratik yollardan mücadele ettiklerini ve bunda da başarılı olduklarını ileri sürmüştür.³

Kazan ve Astrahan hanlıklarının düşmesinden sonraki iki yüz yıl boyunca Tatarlar Rus hükümetlerinin ağır baskılarına uğradılar. Bu baskılar Anna İvanovna (y. 1730-1740) ve Yelizaveta Petrovna (y. 1741-1761) zamanında daha da ağır bir hal aldı. Onların zamanında İdil Boyu'nda misyoner faaliyetleri arttı. 1731'de 8 bin kadar Müslüman zorla vaftiz edildi. 1740-1744 yıllarında misyonerler Kazan Vilayeti'ndeki 536 camiden 418'ini yıktıkları gibi, yeni cami yapılması da yasaklandı. Vaftiz edilen Müslümanlardan çoğunun ibadetlerini belli etmeden yerine getirdikleri fark edilince sert cezalara çarptırıldılar.⁴ Bütün bu baskılar Müslüman halkta içten içe bir kızgınlık ve öfke birikimi yaratmış olmalıdır. Nitekim, Pugaçev isyanı patlak verdiğinde bu kızgınlık kendini açığa vuracak, bölge Müslümanları ve ulemanın bir kısmı isyana destek vereceklerdir. Danielle Ross'un tespitine göre, 1770'lerde Başkurt ve Mişerler ile Güney Urallara gelen Kazan Tatar yerleşimcileri arasında bir menfaat çatışması söz konusuydu. Özerklikleri kısıtlandığı için hoşnutsuz olan Başkurtlar ve Mişerler, Pugaçev'i desteklerken, Kazanlı yerleşimciler (ve uleması) Rus hükümetinin yanında yer almıştır.⁵

Ruslar, Kazan ve Astrahan'ı işgal ettikten sonra doğuda Ural- lar'a, Başkurt topraklarına doğru ilerlemiş, İdil ve Yayık'ta kaleler inşa etmişlerdi. Orta ve Güney Urallar'da aşiretler hâlinde yaşayan Başkurtların üstün savaşçı özellikleri vardı. Başkurt soyluları (mirzalar) ve kabile reisleri (beyler) Rus hâkimiyetinin ilk döneminde ayrıcalıklarını korumuşlar, ancak, Rus hükümeti zamanla bu ayrıcalıkları kaldırdığı gibi, Başkurt topraklarına Rus göçmenlerini yerleştirmeye başlamıştı. Bunun üzerine göçmenlerle Başkurtlar arasında mücadeleler olmuş, tabiat ve madenler bakımından zengin olan Başkurt ülkesinin yerli ahalisi gittikçe fakirliğe itilmişti. Bu

---

Hoover Institution Press, 1986, s. 37-39.

³ Allen J. Frank, "Muslim Cultural Decline in Imperial Russia: A Manufactured Crisis", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LIX/1-2 (Feb. 2016), s. 174.

⁴ Bobrovnikov, "Islam in the Russian Empire", s. 204-205.

⁵ Danielle Ross, *Tatar Empire*, s. 38-39.

durumun yarattığı hoşnutsuzluğun da etkisiyle Başkurtlar, Pugaçev isyanına yoğun bir destek vermişlerdir.⁶

Pugaçev isyanının bastırılmasından sonra II. Katerina'nın Müslüman tebaasına karşı yumuşama politikasına yöneldiği görülmektedir. Bu siyasetin bir parçası olarak 1782'de Kazak bozkırlarında bazı camilerin yapılması desteklendi, göçebe halk arasına Tatar mollalar (hocalar) gönderildi. II. Katerina, 1788'de Doğu Avrupa ve Batı Sibiry Müslümanlarını kapsayan bir dinî idare (Orenburg Müslüman Dinî İdaresi) kurulmasına izin veren ferman çıkardı. Halk arasında Orenburg Müftülüğü olarak bilinen bu kurum, bir yıl sonra Ufa şehrinde faaliyete geçti (müftülük, 1796'da Orenburg'a taşınmış, fakat 1802'de yeniden Ufa'ya naklolunmuştur). Kazak bozkırlarında yaşayan Müslümanlar da müftülüğe bağlandı.⁷

II. Katerina Tatarların ticari kabiliyetlerinden de faydalanmaya karar vererek 1792'de Kazan Tatarlarına geniş ticarî haklar tanıdı. Tatar tüccârı sosyal hayatta önemli bir role sahipti. Orta İdil bölgesi eskiden beri ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğu için, Bulgar Devleti zamanından bu yana Tatarlar arasında güçlü bir tüccar zümresi daima var olagelmıştır. Büyük bir ticaret merkezi olan Bulgar şehri tahrip olduktan sonra onun yerini Kazan şehri aldı. II. Katerina'nın verdiği haklar sayesinde Tatar tüccarı Kazak bozkırlarında, Buhara Hanlığı'nda ve Kaşgar taraflarında etkili oldu. Tatarlar, böylece dinî sebeplerle Rus tüccarlarının giremediği Türkistan pazarına girerek Rusya'nın ticaretini üstlendiler ve bunun sonucunda iktisadî bakımdan güçlendiler. Aynı zamanda, ilim tahsil etmek isteyen Tatar gençleri ticaret kervanlarına katılarak Türkistan medreselerinde okuma imkânı elde ettiler.

Kazan'ın istilaya uğramasından sonra Tatarlar uzun yıllar siyasi ve dinî baskılara maruz kalmış, bu yüzden Müslüman halk Rus denetiminin daha zayıf olduğu üçra köylere yönelmiş ve buralarda mektep ve medreseler açarak bu sayede millî ve dinî varlıklarını muhafaza etmişlerdi. Bu medreseler her ne kadar yüzyıllar öncesinden kalma usullerle eğitim verseler de, Tatarların benliğini korumasına yardım etmiş, buralarda tahsil görüp vatanına dönen mollaların kurduğu medreseler sayesinde Tatar-Başkurtlar arasında kültürel bir canlılık olmuş, güçlü bir ulema zümresi ortaya çıkmıştır.

⁶ Zeki Velidî Togan, "Başkurt", *İA*, II, s. 328-232.

⁷ Bobrovnikov, "Islam in the Russian Empire", s. 207.

IV

CEDİT HAREKETİ

TARİH YAZICILIĞINDA DİNÎ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK*

Sovyetler Birliği'nin çökmesi, bu coğrafyada yaşayan Türk kökenli toplulukların düşünce tarihi alanında yapılan çalışmaların parametrelerini yeniden belirlemiş, kapıların açılması ile kitap ve fikir akışının artması, belli Sovyet yaklaşımlarının ve tabirlerinin sorgulanmadan benimsenmesine de yol açmıştır.¹ Sovyet tarihçiliği Rusya Müslümanlarının fikir tarihini aydınlanmacı-demokrat entelijansiyanın din adamları sınıfına ve Pan-Türkist Ceditçilere karşı mücadelesi olarak görme eğilimindeydi. Öte yandan, çoğunluğunu Rusya, Kafkasya ve Türkistan kökenli yazarların oluşturduğu Türk araştırmacılar, Ceditçiliği merkeze alan bir tarih yazıcılığı geliştirdiler. Değişimi arzulayan bütün aydınların ve ıslahçı ulemanın Ceditçilikle özdeşleştirilmesi bu türden bir tarih yazımının ürünüdür. Bu alandaki tarih yazıcılığına geçmeden önce Ceditçiliğin tanımı ve kapsamı tartışılacak, daha sonra bu akımın algılanış biçimlerine temel teşkil eden Sovyet ve Türk tarih yazıcılığının temel özellikleri belirlenmeye çalışılacaktır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan Türk kökenli halkların önemli bir fikir hareketi olan Ceditçilik, değişik ilim adamlarınca farklı farklı algılanmıştır. Ceditçiler denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasındaki yenilik taraftarı

* Bu kısım, daha önce yayımlanan bir makalemin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir: Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat Sonrası)*, II/1 (2004), s. 149-181.

¹ Mesela, bunlardan biri "Marifetçi" tabiridir. Bazı araştırmacıların Ceditçilere atfen kullandıkları bu kelime tamamen Sovyet tarihçiliğinin ürünüdür. Aşağıda Sovyet tarihçiliğinden bahsederken bunu izah edeceğiz.

aydınlar kastedilse de, bu çok genel ve yetersiz bir tanımdır. Ceditçi olarak görülen aydınların bu tanımlamayı ne dereceye kadar kabul ettikleri de ayrı bir tartışma konusudur. Kesin olan bir şey varsa o da bu kimselerin Batı'daki gelişmelerden az çok haberdar oldukları, kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duydukları ve bu durumu değiştirmek için yoğun bir gayret içinde bulduklarıdır.

Ceditçiliğin ne olduğu konusundaki problematik durum, Kadimcilik konusunda da geçerlidir. Kadimciler hakkında yazılanlar neredeyse tamamen Ceditçilerin yazdıklarına dayanmaktadır. Halbuki, araştırmacıların pek az kullandığı *Din ve Maişet* (Orenburg, 1906-1918) dergisi muhafazakâr ulemanın görüşlerini anlama konusunda önemli veriler sağlamaktadır. Dergi yazarları Ceditçilere atıf yaparken onları “gençler,” “diyanetsiz muallimler,” “terakkîciler,” “terakkî bahanesiyle fesat çıkarıcılar” şeklinde tanımlıyorlardı.² Buradaki yazılara dikkatlice bakılırsa, iki hizip arasındaki çizginin o kadar keskin olmadığı, -iddia edildiği gibi- muhafazakâr kesimin her yeniliğe karşı çıkmadığı görülebilir. Terakkiperver zümrenin eski kelâmcıları ve fakihleri eleştirmesi, medreselerde asırlardan beri okutulan dersleri “gereksiz” ve “modası geçmiş” ilan etmesi o dönemde birçok insan için kabul edilebilir bir şey değildi.

Cedit hareketinin başlangıcı konusunda da bazı kafa karışıklığı bulunmakta, bazı yazarlar 1884 öncesinde yaşamış aydınları da Ceditçi olarak değerlendirmektedirler. Eğitimi modernleştirme çabaları anlamında bu hareketin köklerini çeyrek asır kadar önceye götüren ve 1860'larda Hüseyin Feyzhanov'un medreselerin ıslahı konusundaki projesine dayandıran araştırmacılar vardır.³ Ancak, bundan daha da geriye gidilerek Abdünnasır Kursavî ve Şihabeddin Mercanî gibi ıslahçı ulemanın da Ceditçi şemsiyesi altına alınması doğru değildir. Mercanî, medreselerdeki ders usullerini eleştirip ıslâhâtın gerekliliğini savunuyordu fakat bunu geleneksel İslamî söylem içinde yapıyordu. Dolayısıyla bu iki ıslahçı âlimin getirdiği eleştiriler Ceditçilik bağlamında değil, dinî ıslâhât veya tecdit hareketi çerçevesinde düşünülmelidir.

² “Hankirman Cemiyet-i Hayriyesi”, *Din ve Maişet*, IV/16 (16 April 1910), s. 252-253.

³ Mesela, edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi bu görüşteydi. bk. A. Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, s. 70.

V
OSMANLI VE RUSYA
TÜRKLERİ ARASINDAKİ
İLİŞKİLER

İLİŞKİLERİN KÖKENLERİ VE GELİŞMESİ

Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkilerin kökeni ne kadar eskiye dayanmaktadır? Bu konuda yazılanlar oldukça fazla görünse de, bunların çoğu yüzeysel olup önyargı ve yanlışlıklarla doludur. Bu ilişkilerin kültürel boyutu oldukça eskiye dayanıyordu. *Altı Parmak*, *Lugât-ı Ahterî*, *Envâru'l-Âşıkîn*, *Tefsir-i Tibyan*, *Muhammediye*, *Mir'atu'l-Kâinât* ve *Marifetnâme* gibi Osmanlı âlimlerinin yazdığı kitaplar Rusya Türklerince de bilinmekteydi ve bunlar Kazan şehrinde birçok kez basılmıştı. Bunların dışında, bazı Osmanlı yazarlarının eserleri el yazısıyla çoğaltılmıştı. Abdüsselam Müftü, Abdurrahim el-Utuz İmenî, Said Halfin ve İbrahim Halfin gibi alimlerin, adı geçen Osmanlı eserlerinden etkilendiği bilinmektedir. Bir Osmanlı eseri olan *Tarikat-ı Muhammediye* kitabı İdil havzasında ahlâk dersi olarak okutulmaktaydı.¹ Fuzulî, Nesimî ve Ahmedî gibi Osmanlı şair ve müelliflerinin eserleri Türkistanlıların edebî dilini etkilemiştir. Kırım'ın Osmanlı himayesine alınması, Osmanlı ordularının Hazar sahillerine kadar ilerlemesi, Rusyalı ve Türkistanlı hacıların İstanbul üzerinden gidip gelmelerinin çoğalmasından neticesinde kültürel etkiler daha da artmıştı.²

Osmanlı aydınlarının imparatorluk dışındaki Türkleri keşfetmeleri nispeten yakın bir döneme rastlar. 1860'lı ve 1870'li yıllarda, Türkistan'daki Rus işgalleri sırasında, Osmanlı aydınlarının dikkatleri doğudaki kardeşleri üzerine yöneldi. Rus ilerlemesi Osmanlı basınında merak ve kaygı ile izlendi. Aynı dönemde Avrupa'da yapılan Türkoloji araştırmaları, Osmanlı ve Rusyalı Türk aydınlarını ortak kökenleri konusunda bilinçlendirdi, Türkistan'a ilgi duyanların sa-

¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg: Vakıf Matbaası, 1913, s. 121-123.

² Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 487-488.

yısı arttı, hatta bazı Osmanlı aydınları asıl vatanlarının Orta Asya olduğundan ve oradaki soydaşlarının varlığından söz etmeye başladı.³ Aynı şekilde, Çağatay dilinin Türkçenin esası olduğunu ileri sürenler (mesela, Şeyh Süleyman Efendi, Şemseddin Sami) oldu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da demiryollarının inşa edilmesi ve ulaşımın gelişmesiyle, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan değişik Türk toplulukları arasındaki münasebetler kolaylaştı, fikrî ve iktisadî alışverişler güçlendi. 1888'de Kızılsu-Semer kand demiryolunun yapılıp ulaşımın kolaylaşmasıyla Osmanlı eserleri Türkistan coğrafyasında daha fazla yayıldı. Katib Çelebi'nin *Cihannümâ*, *Keşfü'z-zünûn* ve *Tarih-i Hind el-Garbî* kitapları Türkistan'a bu yüzyılda ulaştı.⁴ XX. yüzyılın başında Ahmed Midhat Efendi ile Şemseddin Sami Bey Tatarlar arasında en çok sevilen ve okunan Türk yazarlarıydı. Ebüzziya Tevfik ve Muallim Naci de bir miktar tanınıyordu.⁵ Bu sıralar Tatar, Kafkasyalı ve Türkistanlı talebeler tahsil için İstanbul'a geliyordu. Her yıl hac vecibesini yerine getirmek için Rusya ve Türkistan'dan yola çıkan hacılar gidiş ve dönüş sırasında İstanbul'a uğruyor, camileri, medreseleri ve tekkeleri ziyaret ediyorlardı.⁶ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya ve Türkistan Türklerini dindaşları olan Osmanlılara daha fazla yakınlaştırdı. Osmanlı Devleti'nin uğradığı felaket ve bozgun haberlerini üzüntüyle takip edildi. Rusya Müslümanları⁷ için halife ve Türk Sultanı kelimeleri dinî ve duygusal anlamlar ifade ediyordu.

Savaş sırasında Türkmenler arasında seyahat eden Mehmed Emin Efendi (1854-1925), Türkmenlerin savaş haberlerini ilgiyle

³ Osmanlı aydınlarının imparatorluk dışındaki Türk halklarıyla ilgilenmesi ve Osmanlı kamuoyunda Türkistanlılara karşı kardeşlik duygularının uyanması hakkında David Kushner'in *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908* (London 1977) adlı eserine başvurulabilir.

⁴ Togan, *Bugünkü Türkîli*, s. 540.

⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, s. 121.

⁶ Rusyalı ve Türkistanlı Müslümanların hac seferleri, onların İstanbul'daki temasları, Türkistan tekkelerini ziyaretleri ve diğer alâkalar için bk. Alfina Sıbgatullina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2014.

⁷ "Rusya Türkleri" tabiri XX. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşmış olup özellikle Türkiye Türkleri tarafından kullanılan bir tabirdir. XIX. yüzyılda ve hatta sonraki yüzyılın başında "Rusya Müslümanları" tabiri kullanılmaktaydı.

VI
TÜRK BASININDA
TÜRKİSTAN VE KAZAN
(1908-1914)

SİRÂT-I MÜSTAKÎM'İN BUHARA UYANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ*

Sırât-ı Müstakîm'de Türkistan Meseleleri

Kazanlılar ve Kırımlılar kadar olmasa da, Osmanlı ülkesine tahsil için veya hac vesilesiyle gelen Türkistanlılar da bulunmaktaydı. Abdurrauf Fıtrat'ın İstanbul'da okuduğu, Mahmud Hoca Behbudî'nin Osmanlı ülkesini gezdiği, Abdülhamid Çolpan'ın Türkiyeli yazar ve şairlerden etkilendiği ve Türkçe şiirler yazdığı, Abdulla Avlanı'nın Türkiye'deki olaylar hakkında yazdığı, Vedud Mahmud'un Osmanlı basın ve yayınına takip ettiği bilinmektedir.¹ 1908'den sonra iş başına gelen İttihat ve Terakki Partisi (Genç Türkler), Türkistan gençleri üzerinde önemli etkiler yapmış, tanınmış Özbek aydınları İstanbul'da buldukları sırada Jön Türk liderleriyle buluşmuş buradaki yeni fikirlerden etkilenip memleketlerine döndükten sonra orada Yaş Buharalılar denilen teşkilatı oluşturmuşlardır. Önceleri eğitim meseleleriyle uğraşan bu gençler, sonradan siyasi meselelere de girmişlerdir.²

XX. yüzyılın başında, Osmanlı, Türkistanlı ve Rusyalı Tatar aydınları arasında yoğun kültürel ilişkiler olmuştur. Buhara'da gazeteciliğin kesintiye uğradığı 1908-1912 yıllarında, Rusya'daki Tatar

* Ahmet Kanlıdere, "Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara'da Uyanış (1909-1911)", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 30 Eylül – 4 Ekim 2013, İstanbul, 2014, s. 551-560.

¹ bk. Timur Kocaoğlu, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, s. 15-30.

² Akdes Nimet Kurat, "Tsarist Russia and the Muslims of Central Asia", *The Cambridge History of Islam*, 1B, ed. P. M. Holt, Ann K.S. Lambton and Bernard Lewis, Cambridge: Cambridge U.P., 1970, s. 521-522; Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*, London, The Hague, Paris: Mouton & Co., 1964, s. 32-34

basını bu boşluğu doldurmuş, İstanbul'da ise özellikle *Sırât-ı Müstakîm* dergisi Buhara ve Hive aydınları arasında büyük bir ilgi görmüştür. Bunun hemen arkasından İstanbul'da Rusyalı Müslüman (Türk) aydınlar tarafından çıkarılan *Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* ve *Türk Yurdu* dergileri bu ilgiyi sürdürdüler. Bu bölümde adı geçen dergilerde Türkistan hakkında çıkan yazılar analiz edilerek Buhara ve Hive hanlıklarının siyasi ve kültürel hayatındaki gelişmeler tespit edilmeye çalışılacaktır.

II. Meşrutiyet dönemi İstanbul basınının Türkistan meselelerine çok fazla ilgi duyduğu söylenemez. Bunun tek istisnası *Sırât-ı Müstakîm* dergisiydi. Bu derginin Buharalı aydınlar üzerinde etkili olduğu, onlarla sıcak bir alâka kurduğu, Buhara'daki Ceditçi-Kadimci tartışmalarına aktif bir şekilde müdâhil olarak oradaki terakkiper-ver gençlerin ve ulemanın mücadelesini desteklediği görülmektedir. Dergi aynı zamanda o dönemde kendi yayın organlarından yoksun olan Buharalı aydınların seslerini duyurdukları bir ifade zemini işlevini görmüştür.³ Fakat bu dergide Türkistan meselelerine ilgi duyanlar ve bu konularda kafa yoranlar hep Türkistanlı veya Tatar kökenli göçmen aydınlardı. 1911 yılından itibaren onların başka dergilerde yazmaya başlamasıyla dergideki Türkistan ile alakalı yazıların azaldığı görülmektedir.

İstanbul ile Buhara arasında yoğun kültürel ilişkilerin yaşandığı bu devirde, Osmanlı basını içinde özellikle *Sırât-ı Müstakîm* dergisi Buhara ve Hive aydınları arasında büyük bir ilgi görüyor, İstanbul'daki Türkistanlı aydınlar ve Buharalı terakkiper-ver gençler bu dergi vasıtasıyla seslerini duyuruyordu. *Sırât-ı Müstakîm*, Çarlık Rusyası'ndan gelen Türk aydınlarla da yer veriyor, İstanbul'da yaşayan Buharalılar ve Buhara'dan yazı gönderenler dergiye katkıda bulunuyordu. Bu yazılar, Buhara ve Hive hanlıkları ile Türkistan Vilayeti'nde olup bitenler hakkında malzeme sağlamakta, Buhara'daki reform çabaları hakkında önemli ayrıntıları sunmakta, yenilik taraftarlarıyla muhafazakâr ulema arasındaki fikir ayrılıklarının

³ Japon araştırmacı Hisao Komatsu *Sırât-ı Müstakîm*'in Buharalı aydınlar üzerindeki etkileri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. bk. Hisao Komatsu, "Buhara and Istanbul: A Consideration about the Background of Munâzara", ed. Stéphane A. Dudoignon, Hisao Komatsu, *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)*, London: Kegan Paul, 2001, s. 168-174.

niteliği ve Rusya'nın bölgedeki siyaseti hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Japon araştırmacı Hisao Komatsu, Buharalı ıslâhâtçılarından Fıtrat'ın fikrî şekillenmesini incelerken bu derginin onun üzerindeki tesirlerine temas etmiştir.⁴

Buhara aydınları esas olarak Rusya Müslümanlarının yayınlarını takip etmekteydiler. Özellikle *Tercüman* ve *Vakit* gazeteleri Türkistan aydınları üzerinde etkili olmaktaydı. Medrese talebeleri ve tüccarlar arasında gazete ve dergi okuyanların çoğalmasıyla birlikte gençlerin gözleri açılmakta, vatanlarına ve dünyaya bakışları değişmekteydi.⁵ 1909 yılından itibaren *Sırât-ı Müstakim* de Buhara'da etkili olmaya başladı. Buhara gençleri bu dergiye de büyük bir rağbet gösterdiler. Gelen mektuplardan anlaşıldığı üzere, dergi Buhara'daki bir avuç aydın için önemli bir bilgi, fikir ve ilham kaynağı oluyor, hatta rehber vazifesi görüyordu.⁶ Özellikle Nuralizâde Gıyaseddin Hasenî'nin makaleleri Buhara ve Semerkand'da büyük bir beğeniyle okunuyor, elden ele dolaşıyordu. Buhara'dan gönderilen bir mektupta bu yazarın "asrın ahvâline dair" yazmaya devam etmesi özellikle rica edilmekteydi.⁷

Bu yıllarda Buharalı aydınlar gazeteciliğe çok büyük anlam yüküyor, gazetenin toplum ve kültür hayatını geliştireceğini düşünüyorlardı. Gazete-dergi onlar için adeta bir buluş, ilerleme yolunda önemli bir araçtı. Yenilikçi ulemeden Mahmud Hoca Behbudî, gazetelerin toplumda *manevi liderler* olarak hizmet ettiklerini söylüyordu. Gerçekten de gazetelerin önemli işlevleri olduğu, her şeyden önce, ulemanın bilgi üzerindeki tekeline kıldığı görülmektedir.⁸ Bu yayınlar yenilikçi aydınlara halka hitap etme imkânı sunuyor, halkta millî bilincin oluşmasına katkı sağlıyor, okumuş kesimin dünyadan haberdar olmasına ve başka halkların gerçekleştirdiği ilerlemeleri tanınmasına vesile oluyordu. Buhara'nın terakkiperver gençlerine

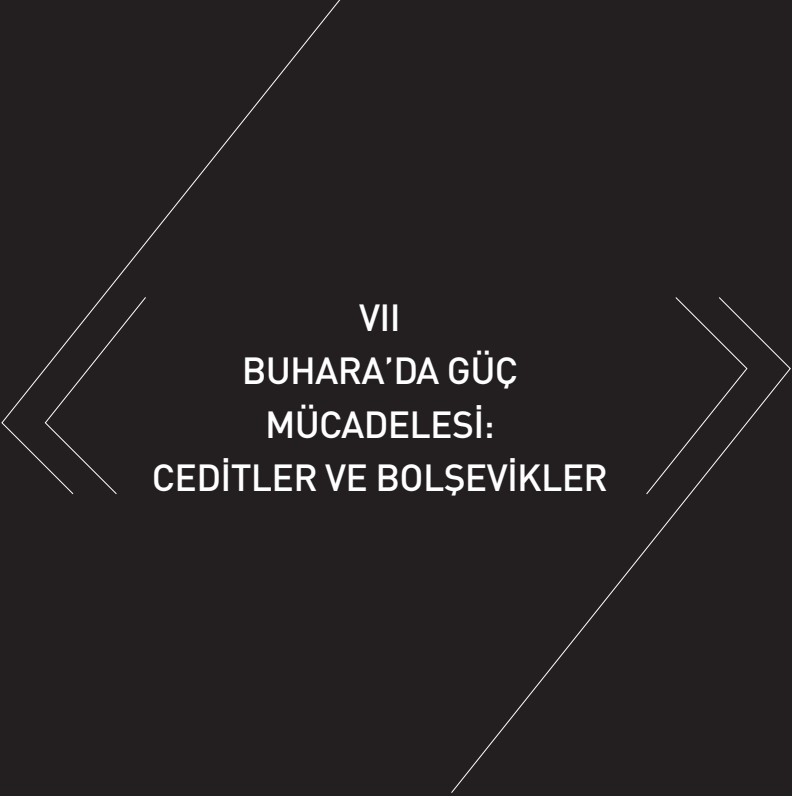
⁴ Hisao Komatsu'nun çalışmaları İstanbul'un aydın çevreleriyle Buharalılar arasındaki ilişkilere değinse de, daha çok Abdurrauf Fıtrat üzerinde durmaktadır.

⁵ "Buhara Muhabir-i Mahsusumuzdan", *Sırât-ı Müstakim*, IV/82 (17 Mart 326 [30 Mart 1910]), s. 74-75.

⁶ Buharalı Sadridin Aynî'nin görüşü bu yöndedir. Sadridin Ayniy, *Asarlar*, I, Taşkent: UzSSR Davlat Badiiy Adabiyat Naşriyatı, 1963, s. 184.

⁷ "Buhara'dan Mektub", *Sırât-ı Müstakim*, IV/82 (17 Mart 326 [30 Mart 1910]), s. 74.

⁸ Adeeb Khalid, "Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 26 (1994), s. 195.

VII
BUHARA'DA GÜÇ
MÜCADELESİ:
CEDİTLER VE BOLŞEVİKLER

BUHARA CEDİTÇİLİĞİ HAKKINDA TARİH YAZICILIĞI

Kırım'da ve İdil-Ural'da ortaya çıkan Ceditçilik, XX. yüzyılın başında doğrudan Rus yönetimi altındaki Türkistan Vilayeti ile Buhara ve Hive hanlıklarında (ayrıca Doğu Türkistan'da) etkili oldu. Türkistan'ın modernleşme tarihinde önemli bir yere sahip olan bu hareket hakkındaki yaklaşımları dört kısımda incelemek mümkündür. 1. Sovyet tarih yazıcılığı; 2. Muhaceretteki Türkistanlıların tenkidî yazıları; 3. Soğuk Savaş yıllarındaki Sovyet-karşıtı tarihçilik; 4. Revizyonist yaklaşımlar; 5. Bağımsızlık dönemi Özbek tarihçiliği.

Sovyet tarihçiliğine göre Ceditçilik 1880'li yıllarda Tatar burjuvazisi arasında doğan burjuva milliyetçiliği akımı olup amacı, İslam dinini millî burjuvazinin ihtiyaçları ile uyumlu hâle getirmektir. Orta Asya'daki Ceditçilik, 1905'ten sonra Pan-Türkçülük hareketine dönüşmeye başlamış, I. Dünya Savaşı sırasında esir düşen Türk subayları bu bölgede Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm fikirlerini daha da yaymışlardır.¹ Türkistanlı Ceditler, Şubat Devrimi'nden sonra kendi burjuva-milliyetçi teşkilatlarını (Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler) oluşturmuş, Hokand Muhtariyeti'ni ilan etmişlerse de bu oluşum Bolşeviklerce dağıtılmıştır. Buhara ve Harezm cumhuriyetlerinin ilk zamanlarında etkili olan Ceditçi faaliyetler ise Bolşeviklerin girişimiyle bertaraf edilmiştir.

Sovyet tarihçiliği, Ceditçiliği genel olarak bu çerçevede değerlendirirse de, bu değerlendirme dönemsel farklılıklar göstermektedir.² Bolşeviklerin henüz güçlü olmadığı ve Yaş

¹ T.N. Qari Niyazi, *Sovyet Özbekistanının Kültür Tarihi*, Moskova, 1955, s. 113-116. Aktaran: A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", *Millî Türkistan*, XIII/112 (Ocak-Şubat 1966), s. 12.

² Ceditçilik uzmanı Özbek tarihçisi Begali Kasimov, Ceditçiliği şu şekilde

Buharalılarla işbirliği içinde olduğu zamanlar, Ceditçilik ilerici bir hareket olarak görülüyordu. Ceditçiliğe karşı Sovyet görüşünün değişmesi, Buhara Cumhuriyeti'ndeki milliyetçi kadronun tasfiye edilmesinden sonra başlamıştır.³ Nitekim, Buharalı Ceditlerin önderi olup daha sonra Buhara Cumhuriyeti ve Özbekistan'ın lideri olan Feyzullah Hoca, Buhara İnkılâbı'nın tarihine dair bir risale kaleme almış (1925'te yazdığı bu eseri bir yıl sonra neşredecektir) Türkistan'da ve özellikle de Buhara'da millî şuurun gelişmesinde Ceditlerin ilerici ve devrimci rolleri olduğunu belirtmişti.⁴ Demek ki, belli bir tarihe kadar (kitabı 1925'te kaleme aldığı düşünülürse, bu tarihe kadar) hâlâ bu konuları objektif bir tarzda ele alabilmek mümkündü. Feyzullah Hoca, 1926'da yayımladığı bir makalede⁵ de Devrim öncesindeki Buhara Ceditçiliğini olumlu (millî ve ilerici) bir tarzda değerlendirmiştir. Bu tarihten sonra Ceditçiliğin tenkit ve karalama malzemesi haline geldiği görülmektedir. Sol kanat Ceditler bile burjuva milliyetçiliği suçlamasına maruz kalmış, Cedit edebiyatı proleter edebiyatının en büyük rakibi (daha doğrusu, düşmanı) olarak görülmüş,⁶ Ceditler, Rus emperyalizminin memurları, sömürge yönetimi yararına çalışan yerli araçlar – komprador burjuvalar- olarak sunulmuştur.

---

dönemlendirmektedir: 1905-25, 1925-38, 1938-56, 1956-85, 1985-91 ve bağımsızlık dönemi. Böyle dönemlere ayırma da, ilk üç dönemin sınırları bu kadar keskin değildir. Begali Kasimov, *Millî Uyanış*, çev. Fatma Açık, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2009.

³ Begali Kasimov, *Millî Uyanış*, s. 7.

⁴ Feyzullah Hoca'nın *Buhara İnkılâbının Tarihiga Materyallar* kitabı Rusça ve Özbekçe olarak yayımlanmıştır. Rusçası: *K istorii revolyutsii v Buhare*, Taşkent 1926.

⁵ Feyzulla Hodjaev, "Jadidi", *Oçerki revolyutsionnogo dvijeniya v Sredney Azii*, Moskva: İzdanie Nauçnaya assotsiatsiya vostokovedeniya pri TSİK SSSR, 1926, s. 1-12.

⁶ Orta Asya Ceditçiliği hakkındaki tarih yazıcılığı için bk. Stéphane A. Dudoignon, "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih yazımı: Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993", *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 91-133; Begali Qosimov, *Milliy Uyonish: Jasorat, Marifat, Fidoyilik*, Taşkent: Manaviyat, 2002; Zaynabidin Abdirashidov, "Study of Jadidism in Independent Uzbekistan", *Asian Research Trends New Series*, 9 (2014), s. 47-73. Bu konuya dair Sovyet yaklaşımı için bk. Kh. Sh. Inoiatov – M. Landa, "Soviet Historiography of the October Revolution in Central Asia," *İstoriya SSSR*, no. 6 (1966), s. 3-25.

Feyzullah Hoca, tam da bu sırada, yazdıklarından dolayı tenkitlere maruz kalmış, Orta Asya Komünist Üniversitesi'nde bölüm başkanı P. Galuzo, onu Ceditçiliği yüceltmekle suçlayan bir makale yayımlamıştır.⁷ Bu tenkit, Parti'nin talimatı üzerine yazılmış olmalıdır. Zaten, bunun hemen arkasından Feyzullah Hoca, Orta Asya Bürosu ve Özbekistan Komünist Partisi'nin toplantısına çağrılmış ve burada onun “hataları” görüşülmüştür. Feyzullah Hoca, yukarıda bahsedilen tenkidin haklılığını kısmen kabul etmiş olsa da, o bununla yetinmeyerek *Kto takie bili djadidi* [Ceditler Kimlerdi?] (Taşkent 1926) adında bir de risale daha neşretmiştir.⁸

Bundan altı yıl sonra Feyzullah Hoca yeni eleştirilerin hedefi olmuş, Türkistan gazeteleri onu parti çizgisini bozanların başında göstermiştir. Orta Asya Bürosu Başkanı Y.K. Bauman, Taşkent şehri Parti Encümeni'nde yaptığı bir konuşmada kendisini eleştirmiş, Ceditçi geçmişinden dolayı karalanan Feyzullah Hoca, savunmacı bir konum almak zorunda kalmıştır. O günlerde yaptığı bir konuşmada, Ceditçilik hakkında yazdıklarını tevil etmiş, “Devrim'den sonra Ceditlerin yalnız bir kısmı –hem de çok kısa bir süre için- bizimle beraber yürüdüler” dedikten sonra, İnkılâb'ın derinleşmesi sürecince Ceditlerin devrim-karşıtı yüzlerini göstermeye başladıklarını ve burjuva milliyetçilerine dönüştüklerini söylemiştir.⁹ Buhara İnkılabı hakkındaki eserini yeniden yazmaya ve Ceditleri olumsuz tarzda anlatmaya zorlanan Feyzullah Hoca, 1926'da neşrettiği kitabının sonraki (1932'deki) baskısında “hatalarını” düzeltmek zorunda kalmıştır.¹⁰

1930 yılı sonunda Moskova'da toplanan Komünist Partisi'nin XVI. Kongresi'nde Stalin, Sovyetler Birliği'ndeki milliyetçi

⁷ G. Turkestanskiy [P. Galuzo], “Ob odnom istoričeskom dokumente”, *Kommunističeskaya misl'*, no. 2 (1926), s. 196-198. Aktaran: D.A. Alimova, “Fayzulla Hojayev ve Jadidçilik (F. Hojayev Asarlari Asosida)”, *Fayzulla Hojayev: Hayati va Faoliyati Haqida Yangi Mulahazalar*, ed. D.A. Alimova, Taşkent: Uzbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşriyati, 1997, s. 39.

⁸ D.A. Alimova, “Fayzulla Hojayev ve Jadidçilik”, s. 40.

⁹ Canay, “Lastik Kogurçag”, *Yaş Türkistan*, III/28 (Mart 1932), s. 17.

¹⁰ Edward A. Allworth, “Suppressed Histories of the Jadids in Turkistan and Bukhara”, *Turkestan als historischer Faktor und politische Idee: Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17 Dezember 1987*, ed. Erling von Mende, Cologne: Studienverlag, 1988, s. 33-34.

akımlardan söz ederek millî eğilimlere karşı yeni bir mücadelenin başlatılması talimatını verdi. İşaret ettiği hususlar derhal Sovyet basınında işlenmeye başlandı, Komünist Partisi içindeki millî eğilimlerin zenginlere ve aydınlara dayandığı ve onlardan ilham aldığı, bu meselenin zengin ve aydın kesimin ortadan kaldırılması suretiyle çözümleneceği vurgulandı.¹¹ Bu haberler aynı zamanda Stalin'in ilk büyük kıyım dalgasının da habercisiydi.

1934'te, Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanı R. Mecidi, milliyetçi burjuva aydınların Çağatay Gürünci adındaki edebî teşkilat etrafında toplandıklarını, bu teşkilatın, edebî mirası öğrenme perdesi altında Sovyet hakimiyetine karşı mücadele ettiğini, geçmişini idealleştirdiğini, Pan-Türkçülük fikirlerini yaydığını söylüyor,¹² daha sonra ortaya çıkan *Kızıl Kalem* dergisi etrafında toplananların da, "proleter edebiyatı oluşturmak" görüntüsü altında, onlarla aynı gayeye hizmet ettiklerini iddia ediyordu.

Bolşevikler güç kazandıkça, vaktiyle kahramanlaştırdıkları Ceditçi şahsiyetlere artık gereksinim duymaz oldular. Mesela, uzun yıllar Türkistan'daki komünizm ideolojisinin önderi olarak yücelttikleri Mahmud Hoca Behbudî'yi (Bolşeviklerin söyleminde değişiklik meydana gelmesiyle) burjuva milliyetçisi, daha sonra ise İngiliz emperyalizminin ajanı olarak karaladılar. Behbudî olarak değiştirilmiş olan şehrin ismi tekrar eski hâline (Karşı) döndürüldü.¹³

1937-39 tasfiyeleri ile Ceditler neredeyse tamamen yok edildikten sonra isimleri de tarih kitaplarından çıkarıldı.¹⁴ Ceditçi mirasın yok sayılması, 1950'lerin ortalarına kadar devam etti. 1956'da, o zamana kadar "halk düşmanı" sayılan aydınlardan bir kısmının itibarı iade edildi. Aklanma sürecinde, vaktiyle "Ceditçi" olarak bilinen aydınlardan bir kısmı Marifetçiler (Rusçası: *Prosvetiteli*) zümresine dahil edildiler. Bu tabir, halkı aydınlatmayı görev bilen, Ruslara

¹¹ Kocaoğlu Osman, "Bolşevik Saflarında Milli Temayüller", *Yeni Türkistan*, III/30 (Kânun-ı evvel [Aralık] 1930), s. 1-2.

¹² *Pravda*, Moskova, 23.8.1934. Aktaran: A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", *Millî Türkistan*, XIII/112 (Ocak-Şubat 1966), s. 10.

¹³ Ertürk [Baymirza Hayit], "Mahmud Hoca Behbudî", *Millî Türkistan*, V/66 (Mart 1950), s. 23-24.

¹⁴ T. Qari Niyazov, A. Babahocæev, "Pan-Türkçülük ve Panislamcılık Orta Asya Halklarının Eşeddi Düşmanıdır, *Pravda Vostoka*, Taşkent, 30.1.1954. Aktaran: A. Zavkiy, "Ceditçilik ve Komünizm", s. 10.

DİZİN

A

- Abaşın, Sergey 385
 Abdulahad 305, 307, 317, 326, 327, 412
 Abdullah Tukay 16, 142, 174, 195
 Abdülmecid Efendi 306
 Afgani, Cemaleddin 108, 109, 266
 Afganistan 327, 362, 377, 428
 Aftonomistler 224
 Agayev (Ağaoğlu), Ahmed 219, 227
 Ahıska Türkleri 407
 Ahmed Bay (Hüseynov) 88, 105, 106, 273, 415
 Ahmed b. Hanbel 72
 Ahmedcan Mustafa 106
 Ahmed Cevdet Paşa 28, 242, 330
 Ahmedi 239
 Ahmed Kemal 289, 290
 Ahmed Mahdum Dâniş 173
 Ahmed Midhat Efendi 87, 190, 191, 239, 240, 241, 247, 273-276, 286, 296, 412, 413, 425
 Ahmed Münir Reşid 285, 313, 412
 Ahmed Sirhindî (İmam-ı Rabbani) 67, 74, 90
 Ahmed Vefik Paşa 21, 218, 241
 Ahtem, Bünyamin 219
 Âhund Fethullah ibn el-Hüseyn 72
 Âhund Hayrullah b. Osman el-Evkâvî 64
 Akçura, Yusuf 5, 10, 15, 23, 26, 27, 28, 30, 38, 54, 82, 92, 93, 99, 101-104, 110, 162, 163, 169, 170, 172, 175, 196, 197, 220, 224, 230, 242, 245-252, 262, 278, 280-283, 300, 313, 333-335, 344, 345, 437, 441, 444, 445
 Ak Hoca köyü 90
 akıl-nakil çatışması 72
 akidenin bozulması 110
 Akmescit 93, 112, 286, 287, 332
 Akmescit Mahallesi 93
 Akmescit Merkez Rüstiyesi 287
 Akmola 91, 231
 Akmolinsk Vilayeti 324
 Akyığitzâde, Musa 136, 137, 143, 424
 Âlem-i İslam 266, 308, 376, 414, 423
 Âlem-i Nisvân dergisi 200
 Ali Asgar Kemal 94
 Ali İşan 80
 Ali Kuşçu 298
 Âlimcan, Hamid 400
 Âlim Han 297, 308, 338
 Ali Nusret Bey 256
 Âliye Medresesi 115, 320
 Aliyev, Salihcan 97
 Allah'ın sıfatları meselesi 75
 Allah'ın zâtı 75
 Allworth, Edward 5, 44, 47, 51, 293, 351, 357, 361, 431, 433
 Alman Dışişleri Bakanlığı 37, 303
 Almanya 25, 36, 37, 39, 52, 58, 101, 191, 301, 303, 304, 314, 356, 386, 393, 404
 Almatı 375
 Altay 25, 191, 386, 388
 Altaylar 345
 Altın Orda 23, 30, 34, 88, 259

- Altın Orda-Rusya İlişkileri 34
 Amerikan Koleji 332
 Anadolu 22-25, 27, 32, 190, 254, 255, 257,
 261-263, 330, 400, 422, 446
 Anadolucular 24
 Anadoluculuk akımı 24
 Anadolu Türklüğü 25
 Andican, A. Ahat 51
 Andican Ayaklanması 35
 Andropov, Yuri 405, 406
 Anna İvanovna 122
 Antun, Farah 109
 Apanayev, Abdullah 97
 Arabistan 22, 110, 152, 176
 Arabistan Vehhâbileri 176
 Aral Gölü faciası 407
 Arap alfabesi 375, 398
 Arat 39
 Arat, Reşit Rahmeti 39, 52
 Arkeoloji Cemiyeti (Kazan Üniversitesi) 81
 Artuş 289
 Asr-ı Saâdet 213
 Astrahan 71, 85, 88, 122, 153, 154, 203,
 220, 231, 271, 288-290, 319, 330,
 332, 340
 Asya Tipi Üretim Tarzı 26
 Aşkabad 371, 375
 Aşmarin, Nikolay 29, 136, 138, 143, 414
 Ata Han 327
 Atlası 213
 Atlası, Hâdi 82, 213
 Atsız, Nihal 24
Auslandstürken (Dış Türkler) 38
 Avarlar 22
 Avcioğlu, Doğan 26, 431
 Avlanî, Abdullah 293, 355
 Avrupa medeniyeti 127
 Avusturya 208, 315
 Ayasofya 280, 301
 Ayaz İshaki (İdilli) 5, 10, 27, 28, 34, 128,
 131, 132, 135, 136, 160-163, 180,
 194, 200, 214, 215, 235, 241, 244,
 248, 251, 252, 255-262, 276, 280,
 303, 304, 398, 414, 415, 423, 437,
 444
 Aybek 400
 Aydınlanma Çağı 207
 Aydınlar Ocağı 25
 Âyine dergisi 342
 Aynî, Sadreddin 44, 173, 298, 355
 Aytmatov, Cengiz 405
 Ayvazov, Hasan Sabri 313, 333, 444
 Azerbaycan 16, 23, 28, 29, 38, 49, 50, 53, 55,
 57, 154, 161, 172, 191, 194, 232-234,
 257, 275, 431, 444
 Azimbayev, Rahim Hoca 313
- B
- Baalbek 97
 Bacon, Elizabeth E. 44, 399
 Bahaeddin Bay (Musabayev) 289
 Bahaüddin Nakşibend 156
 Bahçesaray 170, 171, 198-200, 246, 332, 418
 Baka Han 307, 336
 Bakü 151, 154, 173
 Bala, Mirza 28, 274
 Baldauf, Ingeborg 37, 358, 446
 Balkan Harbi 27
 Balkarlar 233
 Balzac, Honoré de 141
 Barthold, V.V. 29, 33
 Barudî, Âlimcan 5, 9, 17, 64, 79, 87, 88,
 92-106, 110, 117, 183, 191, 235, 272,
 275, 281, 412, 415, 437, 444
 Basmacı 29, 355, 356, 362-364, 369, 373,
 377, 384
 Basmacılık hareketi 15, 355
 Başkurdistan 29, 32
 Başkurtçuluk 326
 Başkurtlar 15, 122, 123, 196, 197, 233, 318,
 326
 Başkurt soyluları (mirzalar) 122
 Başkurt toprakları 229
 Batı Dünyası 332
 Batı felsefesi 301
 Batı medeniyeti 170, 198
 Batu, Mahmud 388
 Bauman, Y.K. 351
 Bayezidov, Safa 230

- Baysun, Abdullah Recep 356
 Becker, Seymour 46
 beççeler 305
 Behbudî, Hoca Mahmud 293, 295, 296, 352,
 360, 419
 Bennigsen, Alexandre 361
 Benzîng, Johannes 37, 39
 Berezîn, İlya N. 81
 Berlin 29, 37, 38, 67, 74, 90, 101, 109, 187,
 205, 303, 328, 334, 344, 354, 404,
 431, 438, 440, 446
 Beyrut 97, 114, 332
 bid'at 71, 72, 77, 87, 91
 Bigî, Muhammed Zâhir 9, 137, 138, 141-
 149, 152, 414, 416, 423
 Bikbolat Hazret 136
 Birimcan, Azim 386
 Birinci Duma 223, 228
 Birinci Rus Devrimi (1905) 243
 Bizans ülkesi 331
 Bobrovnikov, Vladimir 121-123, 189, 432
Bolşevik Dergisi 371, 442
 Bolşevik Devrimi 64, 100, 235, 365, 367,
 388, 389
 Bolşevik Karşıtı Milletler Birliği 39
 Bolşevik karşıtı propaganda 37
 Bolşeviklerin eşitlikçi hedefleri 46
 Bolşevik projeleri 365
 Bolşevik Ruslar 363
 Böl ve yönet siyaseti 48
 Böl-yönet teorisi 47
 Brejnev, Leonid 390, 403, 404, 406
 Broxup, Marie 41
 Bubî, Abdullah 17, 88, 109, 209
 Bubî Medresesi 215
 Budapeşte 97
 Buhara Ceditçiliği 11, 362
 Buhara Cumhuriyeti 18, 350, 362, 363, 369,
 390
 Buhara Emiri 71, 150, 151, 155, 248, 308,
 309, 317, 336, 338, 356, 363, 383,
 412, 427
 Buhara Emirliği 44, 155, 279, 324, 327, 340,
 390
 Buhara Halk Cumhuriyeti 36, 44, 51, 100,
 303, 356, 357, 362-364, 390, 393
 Buhara Hanlığı 59, 73, 123, 151, 154, 172,
 297, 326, 327, 336, 362, 364, 369
 Buhara Hükûmeti 363, 393
 Buhara İnkılâbı 388
 Buhara Komünist Partisi 362
 Buharalı aydınlar 294, 295, 310, 338
 Buharalı hacılar 318
 Buhara medreseleri 67, 157, 272, 298
 Buhara Reisi 155, 156, 306
 Buhara Tekkesi 308
 Buhara uleması 65, 70, 71, 90, 172, 299
 Buhara-yı Şerif 342, 416
 Buharin, Nikolay İ. 393, 395
 Bulak Suyu 174
 Bulgaristan 55
 Bulgarlar 22, 30, 263
 Bulgar şehri 123
 Bulgar ve Kazan hanları 89
 Burhan Şeref 98
 Burjuva milliyetçileri 128, 389
 Bütün-Rusya Merkezi İcra Komitesi (VTsİK)
 379
 Bütün Rusya Müslümanları Kongresi (Mos-
 kova, 1-11 Mayıs 1917) 98
 Büyük Petro 191, 263
- C
- Caferoğlu, Ahmet 28
 Cafer Seydahmet Kırimer 16
 Cahid, Hüseyin 253
 Cahun, Léon 29
 Carlisle, Donald S. 369, 391, 397, 433
 Carr, Edward Hallet 46, 47
 Cârullah, Musa 17, 65, 88, 101, 109, 110,
 113, 114, 116, 117, 140, 142, 147,
 148, 150, 169, 176, 194, 204, 213-
 215, 220, 225-227, 263-270, 281,
 300, 302, 313, 329, 335, 343, 417,
 421, 423, 427, 431, 437
 Cave, William M. 46, 440
 Ceditçi aydınlar 16, 64, 116, 128, 228
 Ceditçi birikim 361

Ceditçi-Kadimci çatışması 16, 336
 Ceditçi-Kadimci tartışmaları 294
 Ceditçilerin kadına bakışı 210
 Ceditçilik tabiri 132, 277
 Ceditçi ulema 63, 68, 182
 Cedit-dışı kaynaklar 126, 358
 Cedit edebiyatı 350, 357
 Cedit hareketi 57, 168, 173
 Ceditler 349-355, 357-363
 Cedit mektepleri 151, 306
 Cedit-merkezli 175, 358, 359
 Celâleddin Devvânî 79
 Celal Sahir (Erozan) 262
 Celal, Vakıf 106
 Cemaleddin Ebu'l-Humâs Yusuf b. Tengri-
 birdi 89
 Cenab Şehâbeddin 253, 255, 256
 Cengiz Han 23, 25, 30, 387
 Cihâdül-İslam 303
 Columbia Üniversitesi 47
 Cuma ve Bayram namazları 72
 Czaplicka, M.A. 36

Ç

Çağatay 16, 23, 127, 130, 132, 136, 191, 233,
 240, 241, 254, 352, 389, 394, 415,
 433, 444
 Çağatay Gürüŋgi 352, 394
 Çağatay, Saadet 433
 Çakıröz, Raci 356
 Çandarlıođlu, Gülçin 24, 25
 Çardaklı köyü 90
 Çaritsin 153
 Çeka 13, 373, 377
 Çekler 334
 Çelyabinsk 90, 345
 Çerevanskiy, Vladimir 218, 219
 Çernenko, Konstantin 406
 Çernişev, E.İ. 185
 Çeşme 220
 Çımbar 140
 Çimkent 369
 Çin 24, 25, 40, 54, 91, 125, 198, 232, 233,
 289, 290, 312, 313, 317, 420, 443

Çin Türkistan 313, 317
 Çistay 160, 203, 218, 241, 260, 264
 Çistay Medresesi 260
 Çobanzâde, Bekir 82, 183, 184, 186, 288,
 417
 Çokay, Mustafa 369, 374, 387, 388, 391, 392
 Çok eşlilik 206, 212
 Çolpan, Abdülhamid Süleyman 388
 Conquest, Robert 43
 Çuvaş İli 92
 Çuvaşlar 124, 196

D

Damad Ferit Paşa 268
 Damolla Abdülallâm Hazret 155
 Damolla Baymurad el-Mengeri 76
 Damolla Dost 307, 336
 Damolla Habibullah Hazret 141
 Damolla İkrâm 177, 337, 338
 Damolla İsmail 86
 Damolla Mir Şerif Efendi 158
 Damolla Muhammed Kâsım 155
 Damolla Muhammed Sâdık Hazret 180
 Damolla Nimetullah Hazret 180
 Damolla Salaheddin 86
 Damolla Zâhidullah Hazret 180
 dar milliyetçilik 133, 375
 Dârülfünûn 268, 284, 285, 299, 332, 344
 darü'l-harp 76
 Dautov, Reis 140, 150, 174, 432
 Davletşin, Tamurbek 66, 433
 Davud Efendi 341
 Dede Korkut 205
 Deli Dumrul hikâyesi 205
 Demirel, Süleyman 53
 Demir Perde 55
 d'Encausse, Hélène Carrère 43, 44, 441
 Derbend 154
 Devlet, Nadir 5, 7, 25, 42, 51, 52, 218, 222,
 432
 Deweese, Devin 40, 359, 434
 Dilde, Fikirde, İşde Birlik 192
 dil tartışmaları 190
 Dimanşteyn, Semyon Markoviç 100

- dini islahçı 17, 88, 172, 173, 183
dini islah hareketi 113
dini idare 123, 219, 227
dini reformcular 65, 176
dini teceddüt 82
Diniye Nezâreti 81, 96, 99-101
Din ve Maişet dergisi 174, 177, 179, 182, 325
Divitçioğlu, Sencer 26
Diyaret İşleri Teşkilatı (SADUM) 380
Doğu Buhara 362-364, 370, 383
Doğu Türkistan 21, 53, 241, 349
Doğu Türklüğü 21
Dudoignon, Stéphane A. 109, 187
Duma IV. 230
Düzdağ, Ertuğrul 54
- E
- Eberhard, Wolfram 24
Ebu Hanife 72, 83
Ebulalâ el-Marrî 117
Ebüzziya Tevfik 240
ed-Din ve'l-Edeb dergisi 106
Edebiyat-ı Cedide 149, 253, 418
Eden, Jeff 359, 434
Edgar, Adrienne L. 48
Egerçi 220
Ekim Devrimi 31, 41, 160, 235, 353, 358, 361, 376
Ekmel İkram 11, 32, 379, 390, 392-396, 405
Elbek 388
el-İslah dergisi 174
el-Menâr dergisi 106
el-Mengerî Medresesi 76, 90
el-Munkız 102
Elter 387, 391, 418
Emine Semiye 10, 28, 329-331, 340, 418, 438
Emirhan, Fatih 138, 148, 149, 343, 418
Emir Haydar 70, 71, 78
Enver Paşa 99, 101, 314, 355, 356, 363, 364, 389, 393
Ercilasun, Ahmet Bican 51
Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva 57
Ersanlı, Büşra 53, 55, 434
- Esen Bey 386
Esin, Emel 24
Esir Türkler 50, 55
Eş'arî kelâmı 65
Etnogenez 368
- F
- Fahrülbenat Süleymaniye 201
Farabî 298
Farslaşma 297
Faseev, K. 185
federalistler (toprakçılar) 232
Fedke, Gero 358
Fergana Askerî Valiliği 325
Fergana Vadisi 369
Fethullah Âhund 76
Fevziye Reşid 313, 329, 330, 331, 418
Feyzâbâd 370
Feyzhanov, Hüseyin 66, 168, 191
Feyzullah Hoca 11, 32, 44, 350, 351, 360, 369, 376, 379, 386, 390-393, 395, 402, 404, 405, 418
Feyzullah Mehmed 27
Fitrat, Abdurrauf 293, 295, 313, 360, 364, 386, 388
Frank, Allen J. 74, 83, 109, 121, 122, 126, 187, 188, 358, 359, 435, 440
Fransız romanları 258
Fransız Sovyetologlar 58
Frunze, Mihail 366, 402
Fuzulî 239
- G
- Gabidullin, H. 35, 184, 431
Gaboriau 143, 148
Gafuri 94
Gafurov, Babacan 353
Galip Kemalî 99
Galuzo 351
Gani Bay (Hüseyinov) 157, 273
Garm 370
Gaspıralı, İsmail 16, 17, 28, 38, 42, 65, 87, 103, 107, 110, 116, 126-128, 131-

- 133, 136-138, 142, 148, 149, 151,
161-163, 169-173, 181, 189-196,
198-200, 217, 221-226, 246, 247,
260, 275, 277-280, 287, 300, 305,
318, 329, 341, 357, 436
- Gaynullin, M. 131, 138, 139, 142, 150, 185,
419, 435, 444
- Gazi Yunus 388
- geleneksel Tatar mektepleri 124
- Genç Kalemler* 192
- Genç Türkler 170, 293
- Genel Türk Tarihi 5, 52, 54, 56, 110, 112,
201, 298, 314, 333, 430, 432, 437,
444, 445
- Gilman Ahund 203, 260, 274
- Gıyaseddin Mahdum 306, 307
- Gobi Çölü 192
- Gorbaçov, Mihail 52, 55, 406-408
- Gordlevskiy, Vladimir 333
- Gorohov, V.M. 185
- Gottwaldt, İosif 81
- Göçmen Yerleştirme 31, 229
- Gökâlp, Ziya 23, 25, 32, 38, 345, 436
- Gök Türkler 22
- Göl Boyu Medresesi 92, 142
- Gözleve 287, 332
- Greksel felsefi nazariyeleri 103
- Grekov, B.D. 34
- Gulam, Gafur 400
- Gümüştepe 241
- Günâh-ı Kebâir* 142
- Güneş gazetesi* 333
- Gürbüz, Yunus Emre 57
- Güzel, Hasan Celal 54
- H
- Hacı Emir Hasan Bekirof 262
- Hacılar 244, 320, 428
- Hacı Sâki Beykendî 102
- Hacı Sami Bey 364
- Haholler 335
- Halfin, İbrahim 239
- Halfin, Said 239
- Halide Edib (Adıvar) 282, 283, 413
- Hâlid Ziya (Uşaklıgil) 253
- Halim Sâbit (Şibay) 343, 446
- Halitov, G.M. 185
- halka doğru 192
- Halkçı edebiyat 161
- Halkçılar 161
- Halkçılık 161
- Hanbikov, İ. 185
- Hanefi mezhebi 83
- Han Ordası 220
- Harezmi Halk Cumhuriyeti 364
- Harezmsahlar 33
- Hâriçteki Türkistanlılar 373
- Hasanov, H. 185
- Hâşim Nâhid (Erbil) 266, 268, 419
- Haşimov, Atacan 388
- Hâtun 147, 205, 211, 421
- Haugen, Arne 47, 48, 436
- Hayit, Baymirza 39, 40, 351, 352, 355, 378,
419, 431, 436
- Hayrullah Osmanî 88
- Hazarlar 22
- Heft-i Yek Tefsiri* 74
- Hekimzâde, Hamza 355, 378
- Hemrahkul Bek 356
- Hıristiyanlaştırma 91, 121, 125
- Hıristiyan Tatarlar 319
- hicap 199, 200, 202, 211, 214
- Hicaz 114, 175, 176, 225, 242, 244, 317, 320
- hilâfet 182, 242, 310, 312, 313, 316, 320
- hilâfiyât 77
- Hindistan 22, 36, 74, 90, 113, 114, 152, 171,
172, 208, 227, 281, 299, 316
- Hive 21, 22, 71, 204, 231, 279, 294, 313, 318,
324, 325, 327, 328, 336, 338-341,
349, 357, 369, 419, 422, 425, 428
- Hive aydınları 294
- Hive Hanı 325, 327, 428
- Hive Hanlığı 21, 22, 279, 338
- Hocanov 394
- Hokand 40, 98, 241, 341, 342, 349, 362, 367
- Hokand Muhtariyeti 349, 367
- Howorth, Henry 29
- Hruşçev, Nikita S. 353, 381

- Hudyakov, Mihail 34
 Hugo, Victor 141, 147, 148
 Hunlar 22, 25
 hurafe inançlar 116
 Hüsameddin Bulgarî 89
 Hüsameddin Molla 136, 137, 139, 143
 Hüseyin Bay 275
 Hüseyinov, Veli Molla 173, 178
 Hüseyinzâde, Ali 219, 248, 345
 Hüseyniye Medresesi 273, 281, 300, 387
- I
- I. Dünya Savaşı 35, 36, 58, 209, 234, 245, 249, 303, 314, 349, 400
 II. Abdülhamid 57, 182, 241, 273
 II. Duma 223, 228, 229
 II. Dünya Savaşı 39, 43, 185, 304, 380, 385, 400, 401, 403, 404
 III. Duma 223, 229, 230
 III. Kongre (Nijniy-Novgorod, 16-20 Ağustos 1906) 209
 II. Katerina 123, 196, 216
 II. Kongre (Petersburg, 12-23 Ocak 1906) 224, 228
 II. Mahmud 280
 II. Meşrutiyet 21, 23, 26, 27, 57, 244, 247, 254, 268, 270, 290, 294, 314
 II. Müslüman Kurultayı (Kazan, Temmuz 1917) 99
 II. Neo-Slavizm Kongresi 334
 ırkçılık 55
 ıslahçı ulema 168, 207
- İ
- ibn Arabî 268, 269
 İbn Kayyım el-Cevziye 79
 İbn Sina 79, 134
 İbn Teymiyye 79, 108
 İbrahim Bay 81
 İbrahim Bek (Lakay) 364
 İbrahimov, Âlimcan 130, 183, 195
 İç Rusya Türk-Tatarları 99
 İç Rusya ve Sibirya İslâmları 100
 İç Savaş 99, 363, 374, 384, 398
 içtihat 65, 67, 68, 74, 75, 77, 84, 89, 114, 343
 İdeoloji Sahasında Mücadele 394
 İdil Boyu 67, 75, 122, 194-197, 211, 388, 398
 İdil-Ural 5, 17, 32, 59, 66, 67, 76, 82, 90, 102, 117, 161, 186-188, 201, 245, 259, 272, 274, 303, 312, 339, 349, 358, 430, 444
 İdil-Ural bölgesi 76, 186
 İdil-Ural kökenli araştırmacılar 59
 İdrisî, Âlimcan 420
 İğnatyev, N.P 34, 334
İkbal gazetesi 194
 İlminskiy metodu 124
 İlminskiy, N.İ. 81, 97, 124, 189, 193, 226, 398
 İmam Gazzalî 69, 79, 102
 İnâmov, Rahim 374
 İnan, Abdülkadir 24, 28, 32, 34, 335, 355, 382, 421
 İran 29, 33, 36, 152, 198, 205, 233, 297, 329, 405
 İranlı halklar 33
 İsfendiyar Han 324, 325, 327, 341
 İshak, Abdulvahap 387, 437
 İslam Ana Mektebi 329, 331
 İslam birliği 225, 226, 297, 308, 315, 316, 339
 İslamda reform 35, 247
 İslam Dünyası 10, 21, 28, 83, 84, 110, 114, 115, 152, 176, 188, 204, 206, 207, 218, 266, 267, 269, 285, 289, 294, 310-313, 315-317, 329, 332, 336, 337, 340-342, 388, 412, 416, 419, 422, 429, 441
 İslami reform 359
 İslamiyet'te kadın 213
 İslamiyet'te sosyalizm 225
 İslam Talebeleri Cemiyeti 274, 333
 İsmail Abid 98
 İsmail Mirza Müftüzâde 286
 İstanbul Türkçesi 148, 316
 İstanbul uleması 263, 310
 İşan Babahanov 380

- İşan Habibullah el-Uruvi 76
 İşan Türkmâni Medresesi 79
 İşbobinsk 218
 İşmuhammed Dinmuhammedov 97
 İşniyaz Ahund 76
 İtalya 191, 208, 315
 İttifak 162, 163, 209, 223, 224, 227, 228, 236, 325, 393, 397
 İttihat ve Terakki 26, 244, 268, 293, 299, 311, 316, 330, 343, 345, 389
 İzgi, Özkan 24
- J
- Jäschke, Gotthardt 37
 Jön Türk 27, 293
- K
- Kadet Partisi 224, 227
 Kadı Ebû Said el-Semerkindi 79, 85
 kadın hakları 105, 138, 196, 214, 329, 339
 kadınların eğitimi 105, 201, 210
 kadınların özgürleştirilmesi 108, 355, 366, 383
 kadınların seçime katılmaları 209
 kadınların şahitliği 206
 Kadınlık Şubesi 382
 kadın meselesi 17, 154, 198, 204, 207, 210, 212
 Kadı Tursun Baki 71
 Kadimciler 168, 174, 180, 182
 Kâdiri, Abdullah 208, 377, 421
 Kadirî, Zâkir 109, 208, 388
 Kafesoğlu, İbrahim 24, 25, 433
 Kâfiye 158, 299, 420
 Kafkaslar 37
 Kafkasya 5, 28, 36, 45, 47, 54, 56, 94, 96, 126, 161, 163, 167, 171, 173, 174, 211, 217, 221, 222, 233-235, 243, 257, 271, 273, 275, 317, 327, 333, 354, 355, 372, 382, 386, 388, 391, 415, 421, 424, 426, 429, 437, 446
 Kafkasyalı aydınlar 290
 Kagan 98, 307, 308, 317, 324, 362, 389
 Kaganoviç, L. 398
 Kalaç 153
 Kalinin, Mihail 377
 Kamalov, Sabir 34, 115, 436
 Kamp, Marianne 211, 382, 385, 436
 Kappeler, Andreas 121, 438
 Karaçaylar 233
 Karahanlılar 89
 Karakalpak 44
 Karamzin, N.M. 29
 Kargalı 76, 181, 300
 Karpat, Kemal 56
 Karşı 352, 356, 380, 401, 417, 422, 427
 Kasım 93, 140, 182, 215, 218, 220, 244, 245, 249, 260, 279, 283, 288, 320, 322, 325, 330, 332, 356, 363, 373, 379, 386, 396, 401, 404, 412, 414, 417, 418, 421, 422, 427-430
 Kâsım Emin 109, 208, 421
 Kasımov, Begali 184, 349, 350, 359, 360, 387, 438
 Kaşgar 123, 173, 289, 290, 317
 Katanov, Nikolay F. 29
 Kâtile 142, 147
 Katkov, Mihail N. 170, 277, 334
 Kavâid-i Fıkhiye 205, 302, 420
 Kaya Nuri Bey 269
 Kayyum Nasirî 9, 27, 66, 86, 87, 127-135, 138, 160, 183, 184, 193, 246, 419, 420, 424, 427, 433, 446
 Kazak aydınları 57
 Kazak basını 374
 Kazak bozkırları 123
 Kazak intelijansiyası 172
 Kazakistan 5, 49, 55, 57, 91, 211, 221, 229, 234, 235, 313, 316, 369, 398, 403, 407, 431
 Kazak-Kırgızlar 320
 Kazaklarda Cedit hareketi 57
 Kazakov, Abdulhamid 97
 Kazak talebeleri 398
 Kazan bölgesi 77, 172
 Kazan Hanlığı 30, 34

- Kazan Kalındarı* 134
 Kazanlı talebeler 271
 Kazanlı yerleşimciler 122
 Kazan Muhbiri gazetesi 246
 Kazan şehri 68, 78, 123
 Kazan Tatarcası 235
 Kazan Tatarları 5, 17, 121, 138, 172, 187,
 188, 216, 232, 235, 261, 318, 443
 Kazan Uleması 246
 Kazan Üniversitesi 34, 81, 124, 125, 134,
 135, 147
 Kâzım Bek, Aleksandr 81
 Kâzım Nâmi Duru 270
 Kelâmcılar 69
 Kelâm ilmi 69
 Kemalova, Gülsüm 264
 Kemalov, Sabir 402
 Kemper, Michael 42, 45, 67-69, 74, 75, 83,
 85, 86, 90, 109, 110, 112, 125, 126,
 187, 188, 431, 436, 438, 440
 Kenesarı Han 57
 Kerç 287, 332
 Kerimî, Fatih 10, 27, 33, 163, 191, 203, 204,
 234, 260-264, 275, 276, 421
 Kerimov, İslam 53, 54, 108, 260, 407, 408,
 424, 443
 Kermine 382
 Khalid, Adeeb 43, 173, 188, 295, 307, 308,
 358, 359, 378, 381, 384, 403, 404,
 430, 432, 439
 Kırgızistan 49, 55, 57, 369, 431
 Kırgızistan'da açlık felaketi 57
 Kırgız tarihçiliği 57
 Kırımbayev, M. 313
 Kırım lehçesi 278
 Kırımlı muhacirler 37
 Kırım Müftülüğü 333
 Kırım Müslüman Dinî İdaresi 287
 Kırım Tatarı 301
 Kırım Tatarları 38, 233, 439
 Kırım Tatar tarihi 333
 Kırım Türkçesi 190
 Kırım uleması 332
 Kızıl Kalemler Teşkilatı 387
 kızıl mollalar 379
 Kızıl Ordu 362
 Kızılsu-Semer kand demiryolu 240
 Kızıltepe 389
 Kızılyar 99, 298
 Kiçik Kaval 92
 Kiril alfabesi 399
 Kocaoğlu, Timur 40, 50, 51, 53, 176, 293,
 307, 356, 434, 436, 439
 kolhoz 384, 422
 kolektifleştirme 57, 383, 384, 386
 Komatsu, Hisao 294-297, 390, 433, 439
 Komsomol 378
 Komünist Partisi 13, 43, 130, 351, 352, 362,
 372-374, 376, 379, 382, 384, 390,
 393, 394, 401, 403, 407
 Kongrat 370
 Korkunç İvan 174
 Köprülü, Fuad 16, 23-25, 30, 32, 172, 345,
 439
 Krasnovodsk 154
 Kreşinler 124, 218, 319
 Kreşin Tatarları 124
 Krijaniç, Yuri 334
 Kruşenie Emirate 402
 Krüger, Karl 37
 Kubeko 221
 Kulahmedova, Fâtuma 212, 213
 Kulluk (kabile) 370
 Kur'an ve sünnet 69, 74, 111
 Kurat, Akdes Nimet 17, 28, 52, 66, 67, 99,
 102, 164, 218, 272, 293, 439
 Kutsal Sinod 189, 220
 Kuybişev, V.V. 392, 396, 402
 Kuzev Kafkasya 94, 232, 233
 Kuzev Türkistan 94
 Kuzev Türkleri 108, 245, 247
 Küçük Tarhanlı 344
 Külâb 370
 kültürel özerklik 232

 L
 Lakay (kabile) 364, 370, 383

- Latin alfabesi 192, 376
 Lazzarini, Edward 121, 184, 434, 440
 Leb-i Havz 155
 Lemercier-Quellejey, Chantal 41, 45, 133-135, 187, 297, 357, 432, 440
 Litvanya 211
 Lomonosov, M.V. 191
 Luther, Martin 114, 266
- M**
- Macarlar 22
 Mahaçkale 154
 Mahmud Batu 388
 Mahmud Esad Efendi 108, 263, 269
 Mahmud Şevket Paşa 264
 Mahrûy 147
 Makarya Pazarı 105, 158
 Maksud, Alim 219
 Maksudi, Hâdi 88, 191
 Maksudi, Sadri 99, 172, 259, 323, 427
 Ma'kuli, Mehdi 235
 Malazgirt 24
 Mâmûre Hamidullin 329
 Manas Destanı 32
 Marifetçiler 16, 184, 186, 352, 353
 Marksist-Leninist teori 46
 Martin, Terry 47
 Massell, Gregory 379, 381, 403, 404, 435
 Masum Efendi 275
 Maverâünnehir 21, 77, 156
Maverâünnehr'de Seyahat 148
 Mecidi, R.Meçkere 352
 Meçkere ahalisi 76
 Medlin, William K. 46, 440
 medrese derslerinin islahı 105
 Mehmed Emin Efendi 240, 241, 422
 Mehmed Emin [Yurdakul] 255, 257
 Melih Cevdet [Anday] 50
 Memetler 146
 Mennan Râmiz 388
 Menşikov, Mihail O. 320
 Mercani Medresesi 81
 Mergilan 389
 Meşrutiyet dönemi 259, 290, 294
 Metropolit Antoniy (Hrapovitskiy) 221
 Mevlüd 300, 301, 420
 Mevriler 297
 Mısır 31, 73, 84, 89, 94, 97, 108, 109, 113, 114, 150, 152, 171, 172, 175, 176, 207, 208, 225, 268, 272, 316, 320
 Mısırlı reformist İslamcılar 109
 Militan Allahsızlar Birliği 378
 milli faşistler 390
 Milli İdaresi (İç Rusya Türk-Tatarlarının Milli İdaresi) 99
 Milli İttifak 393
 Milli-Medenî Muhtariyet 99
 Milli Şûrâ 98
 Milliyetçi komünistler 375
 Milliyetçilik 56, 160, 360, 361, 371, 372, 375, 406
 Milliyet-i İslamiye 197
 Milliyetler politikası 46, 47, 56
 Mir Arab Medresesi 93, 298
 Mir Pâyân Nizameddin 307
 Mirzazâde, H. 353
 misyonerler 322, 428
 Mişerler 122, 140
 Mişer Tatarları 343
 modern Özbek kimliği 358
 modern Tatar edebiyatı 27
 Moğol İmparatorluğu 33
 Moğol İstilası 33
 Moğollar 23, 33, 34
 Molla Abdülhâlık Kursavî 73
 Molla Câmî 102, 158
 Molla Feyz el-Kışkarî 76
 Molla İshak Sehmânî 181
 mollalar 81, 97, 123, 171, 186, 187, 214, 231, 286, 287, 300, 379
 Molla Muhammed Kerim 86
 Molla Muhammed Şâkir b. Abdülcabbar 87
 Molla Sâdık Osmanî Kargalı 181
 Molla Zarîf Emirhânî 87
 Moskova 33, 48, 50, 98, 99, 102, 126, 141, 170, 184, 203, 210, 215, 220, 231, 264, 278, 321, 333, 334, 349, 351-

- 353, 363, 364, 366, 367, 369, 370,
372, 373, 374, 376, 377, 382, 384,
387, 390-394, 396-399, 401-407,
418, 445
- Moskovskiye Vedemosti* 334
- Möhammetov, H. 139, 140, 145, 441
- Muallimler Kongresi 377
- Muallim Naci 240
- muhacereteki Türkistanlılar 354
- Muhammed Abduh 106, 115, 177, 266,
281, 318
- Muhammed Hanefi Muzaffer 106
- Muhammediye Medresesi 94, 102, 105, 106,
130, 272, 281
- Muhammed Rahim 68, 327, 338, 428
- Muhiddinova, Emine 213
- Muhitdinov, Nuriddin 402
- Muhlise Bubi 112, 215, 235
- Muhyiddin Arabi 102
- Mukmiliddin Efendi 307
- Murad Remzi 69, 87, 106, 179-182, 270,
313, 329, 444
- Musa Kâzım efendi 313
- Musin, Flun 140-142, 441
- Mustafa Sabri Efendi 268-270
- mutaassıp mollalar 97, 187
- mutaassıp ulema 215, 227
- Müceddidi Nakşibendi 67
- müdahale etmeme siyaseti 46
- Müftü Abdürrezzak 303, 306
- Müftü Dosmuhammed 303
- Müftülük 72, 88, 102, 110, 123, 220, 234,
338
- Müftü Muhammedcanoğlu 72
- Müftü Sultanev 220
- Mülkiye Mektebi 260
- Müller, Max 274
- Müminâbâd 370
- münâzara 70, 71, 111, 145, 159
- Münevver Kari 360-362, 377, 386-388, 411,
423, 426
- Münif Paşa 242
- Münsten Üniversitesi 40
- Mürted 142, 147
- Müslüman Dini İdaresi 35, 123, 125, 279,
287, 320, 339, 380
- Müslüman Fraksiyası 228
- Müslüman kadınlar 153, 178, 211, 212
- Müslüman Kadınlar Kongresi 211
- Müslüman Kadınlar Kongresi (Kazan, 24-28
Nisan 1917) 211
- Müşir Süleyman Paşa 22
- müşkilât 158
- müteahhirin 84
- mütedeyyin Ceditçiler 180
- mütekaddimin 69, 79
- N
- Nafigov, R. 97, 185, 441
- Nasir Bek 363
- Nasirhan Töre 379
- Nasrüddin el-Hucaşi 128, 129, 423
- Nazırı Âsım Paşa 81
- Naziler 37, 380
- Nazmi Bey 314
- Necib Asri 259
- Necip Âsım [Yazıksız] 22, 296
- Nemengan 39, 98, 204
- Nesimi 239
- Nevşirvan, Ziyetullah 266, 423
- Nikolayevskiy şehri 91
- Nimetullah Timuşef 213
- Nişanov, Refik 407
- Niyazkulu et-Türkmani 67, 73, 74
- Niyazov, Abdurrauf 129, 352, 401, 402, 442
- Niyazov, Emin 401
- Noack, Christian 47, 188, 441
- Nogay [Tatar] 222
- Nokrat 220
- Northrop, Douglas 374, 382, 441
- Novoye Vremya* 319-321, 427, 428
- Numûne Mektebi 387, 388
- Nuralizâde Gıyaseddin Haseni 295-298,
307, 308, 309, 423
- Nureddin Agayef 27
- Nur* gazetesi 193
- Nurverdi Han 241

O

OGPU 13, 361
 Olzscha, Reiner 37
 Orenburg Dinî İdaresi 199
 Orenburg Müftülüğü 96, 123, 216, 217, 219, 220, 227, 230, 335
 Orenburg Müslüman Dinî İdaresi (müftülük) 123, 125
 Orta Asya 21, 23-26, 30-34, 37, 38, 43-53, 56, 58, 59, 80, 126, 140, 150, 152, 174, 188, 229, 231, 233, 240, 255, 275, 276, 279, 320, 331, 336, 342, 349-354, 359, 361, 365, 368, 372-374, 376, 380, 381, 385, 397, 400, 401, 403-407, 425, 434, 437, 442, 447
 Orta Asya araştırmaları 51
 Orta Asya Bürosu 351, 372, 373
 Orta Asya cumhuriyetleri 56, 405
 Orta Asya Devlet Üniversitesi 374
 Orta Asya Türk edebiyatı 23
 Orta Asya Türkleri 25, 50, 56
 Orta Asya uzmanları 58
 Orta Doğu 23, 108, 109
 ortak Türk dili 149, 192, 194, 244, 246
 Orta Türkler 233
 Ortodoks misyoner 35, 97, 124, 227
 Osman Celil 27
 Osman Cudî 313
 Osman Hoca (Kocaoğlu) 293
 Osmanhocayev, İnamcan 406
 Osmanlı basını 294
 Osmanlı Devleti 26, 35, 51, 146, 240, 249, 250, 258, 278, 315, 330, 345
 Osmanlı dili 190
 Osmanlı kadınları 203, 340
 Osmanlı mektepleri 169
 Osmanlı memurları 318
 Osmanlı muallimleri 28, 271, 287, 288
 Osmanlı sultanları 22
 Osmanlı tarihçileri 23
 Osmanlı tarih yazıcılığı 23
 Osmanlı Türkleri 26, 56, 163, 191, 248, 251,

256, 270, 271, 286, 311, 316

Osmanlı uleması 270
 Ostministerium 37
 Ostroumov, N.P. 215, 309, 324, 325
 Otto von Hentig, Werner 37

Ö

Ögel, Bahaeddin 24, 25, 442
 Ömer Âhunt 267, 286
 Ömer Neseî 72, 74, 75
 Ömer Sami [Arbatlı] 285
 Özbek akademisyenler 360
 Özbek dili 407
 Özbek hanları 22
 Özbekistan 11, 18, 31, 36, 39, 40, 46, 49-51, 53-55, 57, 350-354, 358-360, 364-366, 369-372, 374-379, 383, 385, 386, 388, 389, 391-393, 397, 398, 403-408, 411, 431, 434, 437, 438
 Özbekistan Komünist Partisi 351, 393, 403
 Özbekistan SSC 36
 Özbek kimliği 407
 Özbekleştirme siyaseti 372, 403
 Özbek millî uyanışı 360
 Özbek, Nadir 30, 49, 311, 314
 Özbek talebeler 303
 Özbek tarih yazıcılığı 57
 Özbekya 368
 Özdoğan, Günay Göksu 49, 55, 56

P

pamuk ekimi 31
 pamuk tarımı 367
 Pan-Cermenizm 315
 Pan hareketleri 315
 Pan-İslamizm 35, 56, 225, 226, 244, 250, 311, 315, 316, 320, 339, 349
 Pan-Slavizm 247, 315, 333, 334
 Pan-Turanizm 250, 315, 316, 411
 Pan-Türkizm 10, 35, 36, 56, 133, 311, 314, 316, 321, 339, 349, 358, 396, 404
 Pataşeva, Meryem 203, 264, 265
 peçe 201, 206

- Peçenekler 22
- Perestroyka 11, 47, 59, 354, 359, 406
- Perm 218, 220, 326, 332
- Petersburg Camii 99, 317
- Petersburg Üniversitesi 264, 284
- Piçen Pazarı 174
- Pierce, Richard 45, 46, 442
- Pipes, Richard 43, 44, 442
- Plehanov, Georgi 29
- Pobedonostsev, K.P. 81, 189
- Pokrovskiy, M.N. 367, 368
- Politbüro 403, 404, 442
- Polonya 29, 194, 397
- Polonyalılar 334
- Pozdneyev, D.M. 35
- Pozitif ayırıcılık 47
- Prag 334
- proleter edebiyatı 352
- Promete hareketi 29
- Protestanlık 116
- Pugaçev, Yemelyan 122, 123
- R
- Radlov, V.V. 81, 89
- Rahim, Ali 68, 130, 131, 133-135, 313, 327, 338, 372, 374, 424, 428
- Ramiyev, Muhammed Şakir 274
- Reagan dönemi 44
- reaksiyonerler 140
- reform hareketi 17, 185
- reformist İslamcı yayınlar 108
- reformist ulema 197
- Remiyev, İsmail 104
- Resuliye Medresesi 32, 91
- Resulzâde, M. Emin 233
- Reşidov, Şeref 353, 354, 402-406, 442
- Reşid Rıza 109, 301
- revizyonist yaklaşımlar 48
- Rıkov 393
- Rızaeddin b. Fahreddin 9, 17, 64, 68-73, 75, 77, 82, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 98, 102, 107-112, 129, 130, 133, 178, 191, 194, 197, 199, 220, 239, 240, 242, 264, 274, 281, 300, 329, 335, 424, 426
- Rıza Nur 24, 431
- Romanov Hanedanı 101
- Rorlich, Azade-Ayşe 121, 187, 442
- Ross, Danielle 76, 122, 188, 209, 210, 442
- Rostov 114, 141, 142, 144, 150, 153, 155, 264
- Rus arşivleri 45
- Rus Bolşevikleri 362
- Rus casusları 321
- Rusça dersi 86
- Rus dilinin yaygınlaştırılması 334
- Rus eğitimli aydınlar 225
- Rus emperyalizmi 367, 405
- Rus göçmenler 31, 232, 323, 372
- Rus iktisadi siyaseti 31
- Rus işgali 51, 297, 368
- Rus-Japon Savaşı 223
- Rus Kazakları (Kossaklar) 232
- Rus köylüsü 367
- Ruslaştırma 124, 125, 229, 405, 406
- Rus mektepleri 124, 225
- Rus Oryantalizmi 34
- Russkoye Slova* 321
- Rus Sosyalist İnkılâpçı Partisi 162
- Rus Şarkiyatçılar 33
- Rus sovenliği 373
- Rusya'da Kur'an basımı 89
- Rusya İmamları Kongresi (Ufa, 1918) 99
- Rusya kökenli tarihçiler 26
- Rusyalı hacılar 318
- Rusyalı İslam Talebeleri Cemiyeti 274
- Rusya Müslümanlarının II. Kongre (18 Ocak 1906) 95
- Rusya tarihi 34, 43, 46
- Rusya Tatarları 150, 217, 323
- Rus yazarları 199
- Rus Yerli Okulları 324, 325
- S
- Sadâ-yı Fergana* 342, 343, 425
- Sadâ-yı Türkistan* 342, 343, 425
- sadeleştirme 190, 253, 254
- Sadi, Abdurrahman 65, 66, 130-134, 137,

- 139, 148, 168, 183
 Sa'd Vakkasov 374
 Safarov, Georgi 366, 367, 443
 saf İslam inancı 115
 Safveti Kemal 313
 Salihov (Tsalikatti), Ahmed 162, 232
 Samaniler 151
 Samara 99, 203, 231, 344, 373
 sapkın inançlar 115
 Saray, Mehmet 51, 53, 54
 Sart 148, 390
 Sartori, Paolo 359, 380, 434
 Sâti el-Husrî 280
 Sattar Hoca 364
 Schmitz, Paul 37
 seküler eğilim 117
 Selçuk, İlhan 50
 selef 65, 70, 72, 74, 77, 79, 83, 84, 117
 selef eserleri 117
 Selefî reformcular 176
 selef-i sâlihîn 72
 selef itikadı 84
 selefiyeci fikirler 176
 Selim Han Tallahan 386
 Selim Sabit Efendi 278, 279
 Semipalatinsk 91, 231
 Servet-i Fünûn 27, 190, 253, 254, 256, 414
 Seyfeddinov, Galimcan 164
 Seyid Ahmed Han 281
 Seyid Baki Han 377
 Seyid Murad 377
 Seyid Şerif Şirazi 72
 Seyyid Avn (Mekke şerifi) 243
 sınıf mücadelesi 368
Sırât-ı Müstakim dergisi 54, 266
 Sırbistan 315
 Sibiryalı Aişe 313, 329-331, 418, 425
 Sibiryâ Müslümanları 91, 123
 Simbir Vilayeti 344
 skolastik eğitim 17
 skolastik tarz 282
 Slav birliği 333-335
 Slavcılık 26, 170, 334
 Slav dilleri 191
 Slav Kongresi (1908) 333, 334
 Sofya 43, 333, 334
 Soğuk Savaş yılları 55
 Solovyev, S.M. 29
 Sovyet dönemi 46, 57, 127, 145, 186, 358, 365, 369
 Sovyet-karşıtı söylem 40
 Sovyetler Birliği 32, 38, 40, 43, 44, 47, 49, 50, 55, 186, 303, 351, 380, 389, 392, 393, 395, 397, 401, 406, 408
 Sovyetlerin kültür politikaları 375
 Sovyetologlar 40, 45, 75
 Sovyet projeleri 358
 Sovyet Şarkiyatçıları 42
 Sovyet tarihçileri 16, 46, 49, 149, 185, 355, 361, 367, 385
 Sovyet tarihçiliği 167, 349, 365
 Sovyet tarih yazıcılığı 349
 Sovyet vatanperverliği 401
 Sovyet yayınları 29, 45
 Sovyet Yazarları II. Kongresi (1954) 402
 Soysal, Gün 27, 56, 187
 Spuler, Bertold 25, 39
 SSCB 13, 44, 52, 56, 398, 401
 Stalin, Josef 11, 16, 43, 48-50, 57, 99, 100, 102, 110, 112, 140, 186, 215, 351, 352, 360, 369, 380, 385, 386, 394, 397-399, 402, 439, 444
 Stanford Üniversitesi 43
 step halkları 34
 Sterlitamak 220
 Stolipin, Pyotr A. 288, 315
 Suavi, Ali 21, 22
 Suhreverdi 79
 Sultan Abeşi 94
 Sultanef, Haris 220
 Sultangaliev, Mirsaid 101
 Sultan V. Murad 317
 Süleyman Hüsnü Paşa 278
 Süleyman Nazif 254, 255, 414, 425
 Sünnilik 26, 226
 Sverdlov Komünist Üniversitesi 393

Ş

- Şah Ahmed 313, 325, 425
 Şahin, Liaisan 49, 50, 57, 444
 Şam 97, 114
 Şamanizm 32
 Şefiullah Abzıy 146
 Şehâbeddin Mercanî 27, 63, 64, 66, 67, 69,
 82, 93, 132, 227, 242, 246, 415, 426
 Şeher Şeref 64, 79, 80, 84-88, 94, 106, 112,
 272, 426
 Şehzadebaşı 258, 322
 Şemseddin, M. 106
 Şemseddin Sami 190, 191, 240, 254, 444
 Şeriat 200, 205, 266, 305, 335, 416, 422, 423
 Şeyh Abdulkâdir b. Niyaz Ahmedü'l-Farukî
 el-Hindi 85
 Şeyh Ahmed Ziyaüddin Efendi 90
 Şeyh Bahit Efendi 109
 Şeyh Havend Tahur Camii 98
 Şeyh Muhammed Edirnevi Efendi 81
 Şeyh Süleyman Efendi 81, 240, 242
 Şeyh Ubeydullah (İşan Türkmânî'nin oğlu)
 85
 Şeyhülislam Ahmet Es'ad Efendi 81
 Şeyhzâde, Maksud 400
 Şeyh Zeynullah Resulî 9, 85
 Şii 71, 223, 227, 235, 297, 298, 336
 Şiiler 223, 227, 297
 Şinasi (İbrahim Şinasi) 191
 Şir Muhammed Bek 356
 şovenist Ruslar 370
 Şubat Devrimi 38, 98, 162, 210, 231, 349,
 362
 Şulga, N. 308
 Şûrâ-yı İslam Cemiyeti 319

T

- Tâcık 155, 156
 Tacikistan 52, 55, 188, 350, 353, 360, 365,
 370, 424, 434
 Tacikler 297, 370
 Tacik tasavvufu 364

- Tagirov, İ. 185
 Tâhirül Mevlevî 270
Tahrirü'l-Merè 208, 421, 426
 taklit 64, 75, 77, 83, 114, 152, 193, 253
 taklitçi fakihler 114
 Talat Paşa 289
 Tallahan, Selimhan 386
 Tambov 333
 Tañçılar 162
Tañ Yuldızı gazetesi 161, 163, 194
 Tarablus 97
 tasavvuf ehli 102
 tasavvuf uleması 84
 Taşkent 5, 31, 32, 37, 39, 98, 126, 215, 241,
 264, 295, 320, 339, 342, 350-352,
 355, 356, 360, 362, 366, 369, 370,
 374-377, 380, 382, 383, 387, 389,
 390, 394-396, 398, 399, 403, 404,
 407, 411, 415, 420, 428, 431, 437,
 438, 442, 445
 Taşkent Devlet Üniversitesi 403
 Taşkent Dini İdaresi 376
 Taşkent metrosu 404
 Taşkent'te Ekim Devrimi 31
 Taşkent Üniversitesi 39
 Taşkiçü 78
 Tatar alfabesi 398
 Tatar aydınları 172, 195, 293, 311, 444
 Tatar-Başkurt Cumhuriyeti 101
 Tatar burjuvazisi 138, 349
 Tatarca 89, 104, 124, 129, 132, 134, 193, 303,
 316, 322
 Tatarcılık 10, 130, 131, 148, 193, 194, 195,
 343
 Tatar din adamları 65, 216
 Tatar Dünyası 65
 Tatar hegemonyası 259
 Tatar İli 303
 Tatar kadını 340
 Tatar kimliği 83
 Tatar Luther'i 116
 Tatar öğrenciler 27
 Tatar reform hareketi 17

- Tatar reformu 63, 183
 Tatarskaya Uçitelskaya Şkola 81, 125
 Tatar şeyhleri 115
 Tatar Talebe Cemiyeti 299
 Tatar tüccârı 85, 123
 Tatar uleması 63, 86, 124-126, 128, 151, 178
 Tatar zenginleri 124, 273, 318
 tefrika-yı lisan 193
 Teftâzânî 72, 74, 75, 89, 152
 tekkeler 240
 Temir, Ahmet 39, 52, 181, 444
 Terakkiperver-mutaassıp mücadelesi 63
 Tercemani, Keşşaf 91, 106, 426
Tercüman gazetesi 116, 127, 136, 138, 171, 287
 tesettür 337
 Tevekkül Babür 356
 Tefvik Fikret 253, 255
 Tevkiye, Selim Giray 86
 Timur 23, 40, 50, 51, 53, 149, 152, 176, 293, 297, 307, 356, 387, 434, 436, 439
 Timurlular 23
 Tinçurin, Kerim 94
 tiyatro 127, 161, 179, 200, 234, 253, 258, 322, 357, 400, 401
 Topçubaşı, Ali Merdan 197, 219, 222, 225, 226
 Tölegen Damla 388
 Troçkicilik 395
 Troyskili Ahmed Tâceddin 10, 28, 179, 196, 244, 273, 299, 307, 311-313, 318-324, 327-329, 336, 339
 Troysk (Troitsk) 10, 32, 79, 90, 91, 93, 203, 215, 330, 339
 Tuktar, Fuad 96, 129, 161, 162, 234, 343
 Turancılık 38, 49, 55, 401
 Turan devleti 373
Turan Gazetesi 342, 428
 Turanî halklar 36
 Turgunbay, Tâcibayoğlu 390
 Tursunzâde, Mirza 353
 Tuygun 373, 374, 428
 Tümen 220, 233, 325, 443
 Tünteri, Muhammed Necip 106
 Tünteri Ali İşan 85
 Türk Cumhuriyetleri 50, 53, 434, 437
 Türkçü dergiler 28
 Türkçüler 49, 265
 Türkçülük 10, 15, 21, 22, 24, 38, 49, 53, 56, 107, 131, 138, 148, 193-195, 251, 254, 342, 343, 349, 352, 358, 401, 434, 442
 Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları 194, 343
 Türk Derneği 131, 247, 254, 414
 Türk dilli topluluklar 55
 Türk Dünyası 5, 7, 9, 13, 16, 21, 25, 27-29, 36, 37, 40, 49-59, 100, 191, 195, 244, 245, 247, 248, 260, 264, 278, 296, 314, 339, 343, 413, 432, 434, 437, 438, 442, 444, 447
 Türk Dünyası araştırmaları 57, 58
 Türk Dünyası aydınları 50
 Türk Dünyası edebiyatları 52
 Türk Dünyası tarihçileri 59
 Türk-İslam Sentezi 25
 Türkistan 5, 10, 15, 16, 21-23, 27-29, 31-37, 39, 40, 43, 46, 49-51, 53, 54, 57, 67, 73-75, 89, 94, 96, 98, 113, 115, 123, 126, 137, 142, 148, 150-152, 157, 159, 160, 167, 171-173, 176, 181, 182, 190, 197, 202, 203, 205, 210, 211, 215, 221, 229, 231-235, 239-241, 248, 254, 271-273, 278, 285, 289, 293-296, 303, 307, 309-313, 316, 317, 324, 325, 327, 336, 339-343, 346, 349-358, 360, 362-370, 372-398, 400-402, 404, 405, 411, 416-431, 434, 436, 439, 443, 445
 Türkistan aydınları 295
 Türkistan birliği 43
 Türkistan'da alçalış devri 31
 Türkistan hanlıkları 22, 34, 51
 Türkistan Lejyonu 39
 Türkistanlı aydınlar 29, 51, 294, 354
 Türkistanlı talebeler 240, 273, 356, 375
 Türkistan Özerk Cumhuriyeti 367
 Türkistan-Sibirya Demiryolu 385
 Türkistan şehri 32

- Türkistan Vilayeti 294, 309, 342, 349, 357
- Türkiye kökenli araştırmacılar 58
- Türkiye-Orta Asya ilişkileri 56
- Türk kültür tarihi 23
- Türk lehçeleri 51, 52, 190, 193, 399
- Türklük araştırmaları 57
- Türklük ve Tatarlık 195, 300
- Türkmen 22, 43, 44, 55, 58, 59, 154, 155,
220, 232, 241, 276, 338, 366, 370,
372, 374, 399
- Türkmenistan 49, 55, 276, 364, 369, 371,
374, 432
- Türkmen kadınları 154
- Türkoloji araştırmaları 57, 239
- Türk sofuluğu 364
- Türk soylu akademisyenler 58
- Türk soylu topluluklar 196
- Türk şiveleri 191, 195, 228
- Türk tarihçileri 17, 43, 50, 51
- Türk tarzı ılımlı İslam anlayışı 52
- Türk-Tatar halkları 183
- Türk toplulukları 29, 33, 54, 57, 170, 189,
192, 194, 228, 233, 240, 251, 252,
290, 320
- Türk topluluklarının birliği 107, 316, 324
- U
- Ubeydullah Hoca 377, 386
- Ubeydullin, Aziz 64, 183, 413, 415, 422,
423, 426, 427
- Ubiria, Grigol 48, 49, 372, 380, 383, 404,
446
- Uçitil Ahmerski 147
- Ufa uleması 317
- Ufa Vilayeti 102
- Ukrayna 43, 191, 314, 335
- Ulema Cemiyeti (Taşkent'te) 215, 388
- Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe* 141, 143
- Uluğ Bek 298
- ulus inşası 48, 57
- Umumi Türk Tarihine Giriş 30, 445
- Ural* gazetesi 164
- Urazay, Zeki 106
- Urmançı, Bakıy 94
- usûl-i cedid 32, 91, 103, 116, 127, 132, 136,
161, 169, 171, 175, 177-181, 231,
244, 277-279, 297, 304-307, 310,
321, 329, 336-339, 341, 387
- usûl-i cedid mektepleri 116, 231, 304
- usûl-i kadim 173, 177
- usûl-i savtiye 169, 280
- Utız İmeni 63, 68, 76, 239
- Uygurlar 25
- Uzak Doğu 23, 30, 33
- Uzlar 22
- Uzunada 151, 154
- Ü
- ünitaristler 232
- Ürgenç 241, 325
- V
- Vahabov, M.G. 185, 353
- Vakkasov, Sa'd 374
- Vambery, Armin 152, 446
- Vaner, Semih 56, 350, 353, 365, 434
- Vedud Mahmud 293
- Vehhâbiler 429
- Veled Çelebi 247, 296
- Veli Kayum-Han 354, 395, 404, 405, 429
- Veli Molla Hüseyinov 173, 178
- Veliyullah Enveri 313
- Verhval 220
- Vladimirtsov, B.Y. 34
- Vologda Vilayeti 91, 97
- von Gabain, A. 25
- von Kaufman 327
- von Mende, Gerhard 37, 38
- V.V. Barthold 33
- W
- Wimbush, S. Enders 41
- Y
- Yabıncı köyü 78
- Yahudiler 224

Yakub Kemal 312, 313, 332, 333, 421, 446
 Yakubova, Meryem 264
 Yakubova, Selime 214
 Yakubovskiy, A.Yu. 34
 Yakup Bey 21
 Yakutlar 36, 196
 Yalta 260, 262, 287, 306, 332
 Yamaşev, Hüseyin 94, 163
 Yangaliçev, Mustafa 313
 Yaş Buharalılar 293, 349, 360, 362, 363, 390
 Yaş Hiveliler 349
 yatsı namazı 76, 89
 Yedisu 231, 232
 Yelizaveta Petrovna 122
Yengi Yol 389, 390
 Yeniçeri Ocağı 280
 Yeni İktisat Siyaseti 384
Yeni Türkistan Dergisi 28, 352, 354, 356,
 363, 370, 372-375, 377, 378, 382-
 384, 386, 387, 391, 394, 395, 411,
 417, 418, 420-422, 424-428, 429
 yerleştirme 372, 374
 Yolçı İğemberdioğlu 390

Yoldaş Ahunbabaoğlu 377
 Yukarı Şirdan 133
 Yunan felsefesi 65
 Yunusova, Rukiye 264
 Yusupov, Osman 397, 398, 401

Z

Zeki Velidi [Togan] 15, 29-32, 46, 50, 65, 87,
 100, 110, 123, 130, 140, 172, 190,
 202, 233, 259, 278, 354, 356, 364,
 368, 371, 375, 383, 389, 391, 399,
 427, 445
 Zelenskiy, İ.A. 373
 Zergerrân Medresesi 154
 Zeybek, Namık Kemal 52
 Zeydan, Corci 109
 Zeynullah Resulî 9, 85, 90, 102
 Ziya Gökalp 23, 25, 345, 436
 Ziya Kemalî 17, 88, 109, 112, 115, 116, 226
 ziyancılar 389
 Zola, Emil 141
 Züyebaş 345